

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ ГРОМАДОЗНАВСТВА В ПРАЗІ.

**UKRAJINSKÝ SOCIOLOGICKÝ ÚSTAV
V PRAZE.**

**INSTITUT UKRAINIEN DE SOCIOLOGIE
À PRAGUE.**

I. IVASSIUK — KOUBAN, ÉTUDE SOCIALE-ÉCONOMIQUE

I. ІВАСЮК

КУБАНЬ

ЗАХОДАМИ УКРАЇНСЬКОГО ГРОМАДСЬКОГО ВИДАВНИЧОГО ФОНДУ

ПРАГА

I. IВАСЮК

КУБАНЬ

ЕКОНОМИЧНИЙ НАРИС

УКРАЇНСЬКИЙ ГРОМАДСЬКИЙ ВИДАВНИЧИЙ ФОНД

ПРАГА 1925

Д р у к а р и я
«Л Е Г И О Г Р А Ф И Я»
Praha - Vršovice, Sámová ul. 665.

ДО ЧИТАЧА.

Складався цей нарис в умовах для праці дуже і не в одному відношенні несприятливих, важких. Тому вийшла вона далеко не такою, як би хотілося мені.

Часто не було навіть тих матеріалів, даних, що вже колись, за мирних часів, були оголошені. Не кажу вже про ті, що можна було-б, в інших обставинах, для цієї праці спеціально зібрати та обробити.

Тому, на мою думку, праця неповна (не на всі питання дасть відповідь). Де-які цифрові дані подаються тільки як приблизні (а не точні, остаточні). Можливі помилки (від них, звичайно, страхуються або перевіркою матеріалів шляхом порівняння з дійсністю — переписи й т. і., — або шляхом поручставлення даних, узятих із ріжких джерел; робити перше можливості, звичайно, зовсім не мав, а друге — часто не мав).

І все-таки взявшися за складання праці цієї насмілився. Бо, гадав я, краще не універсальну й може не у всіх своїх частинах повну і цілком точну працю мати, ніж нічого не мати. Найбільше-ж сміливости мені надала ціль та, що її з самого початку собі поставив. Я твердо собі сказав, що в даних обставинах я не в силі зробити те й так, що й як я хочу. Але я можу звернути увагу на питання, викликати інтерес до нього, на чергу його поставити і сподіватись, що той, хто буде мати більше спроможності та уміння та Край свій щиро любить, складе про нього іншу книжку, таку, на яку заслуговує Кубань, країна розкішна, прекрасна Кубань.

На чужині.

І. І в а с ю к.

15. VII. 1922 р.

ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТИ.

1. Територія. Кубань, що в складі бувшої Російської Імперії була відома під назвою «Кубанської області», займає північно-західну частину Кавказу, між $43^{\circ} 12'$ — $46^{\circ} 46'$ північної широти та $54^{\circ} 19'$ — $60^{\circ} 25'$ східної довжини; загальна площа її має 90.721 кв. верст*) (або 9.451.034 десятини, або 10.325.623 гектари, або 103.246 кв. кілометрів**).

Бувша Кубанська область поділяється на 7 округів і Чорноморська губ. на 3.

Розміри їх:

	Площа (кв. верст)	Число воло- стей та ста- ниць	Число сіль- ських гро- мад	Число міст
<i>Б. Куб. область:</i>				
Катеринодарська	7.358	58	58	1
Баталпашинська	15.438	67	67	—
Ейська	12.128	48	48	1
Кавказька	13.941	51	51	—
Лабинська	5.920	53	53	1
Майкопська	14.436	80	80	1
Таманська	14.174	62	62	2
Р а з о м ..	83.394	419	419	6
<i>Б. Чорномор. губ.:</i>				
Новоросійська	999	9	16	1
Сочинська	4.766	14	36	2
Туапсинська	1.561	11	17	1
Р а з о м ..	7.327	34	69	4
В съ о г о ..	90.721	453	488	10

*) Бувша «Кубанська область» — 83.394 кв. вер. і бувша «Чорноморська губ.» — 7.327 кв. верст.

**). Порівн. площу Португалії (91.948 кв. кілом.), Швейцарії (41.298 кв. кілом.), Голандії (34.186 кв. кілом.), Бельгії (29.452 кв. кілом.).

2. Кордони. Природними кордонами Кубані являються: на заході — Озівське море і на південному заході — Чорне море (до гирла р. Бзибі, що трохи на південь від м. Гагри); на півдні — р. Бзіб та Кавказький гірський кряж на схід до верховини Ельбрус. На сході Кубань межує з Ставропольщиною та Терціною, а на півночі — з Донщиною.

3. Устрій поверхні. Грунт. По устрою поверхні Кубань поділяється на три частини: північну, південну й південно-західну (Південне Побережжя), котрі значно одна від одної одріжняються.

Північна частина уявляє з себе степову рівнину, похилу на північний захід, до Чорного та Озівського моря. Це полоса багатого чорнозему, що місцями доходить до $1\frac{1}{2}$ метра завтовшки й має у верхньому своєму шарі 10 %, в середньому 6% і в нижчому 4% перегною. Шар чорнозему в середній (центральній) та східній частині цієї рівнини, що має в глибину до 60 см., з 4—7% перегною, з невеличкими жилками дрібного піску, дуже добре без підгноювання родить всякої сорту хліба.

Зовсім інший характер має південна частина Кубані, що займає біля $\frac{1}{4}$ її території. Головні верховини та крижані річки Кавказького кряжу поволі переходят тут через передгір'я, полонини та провалля в широкі низини, що зливаються далі на північ з Кубанською рівниною. Вічні сніги, потім альпійські пасовища, могутні чатинні ліси, далі мішані ліси з великим числом овочевих дерев змінюються поволі чагарником і переходят у безкрай степ.

Грунт між горами, що має шар чорнозему біля 30 см. при 2—4% перегною, цілком придатний до хліборобства. Узбіччя гір подекуди також укриті тонким, але дуже родючим чорноземом.

Південне Побережжя — це вузьке берегове пасмо, що тягнеться з північного заходу на південний схід коло 300 верст. З південного заходу його обмиває Чорне море; на півночі й сході його межами являється Кавказький гірський кряж з його узгір'ями. Широта цього пасма, в залежності від того, як близько підступає Кавказький гірський кряж, хитається від 4 верст (біля Новоросійська) до 150 верст, в середньому біля 40 верст.

Кавказький гірський кряж починається за 16 верст на південний схід від м. Анапи, на лівому березі р. Сукко й досягає тут 1043 фут. над рівнем моря. По мірі відходу на південний схід гірський кряж усе вищає й все далі відступає від моря.

Височина гір коло Абрау досягає 1500 фут., між Новоросійськом та Геленджиком — 2000 фут., від Геленджика до Джубги —

3000 фут.; за Туапсе гори досягають височини 6—7000 фут. Тут вони переходять лінію вічних снігів.

Берегову полосу вкривають численні узбіччя гір, котрі поволі спускаються до моря, поділяючись вузькими річними долинами. Головніші з багатьох гірських річок, що перетинають Південне Побережжя: Пшада, Туапсе, Псезуапе, Сочі, Шахе, Мзимта, Псоу, Бзіб.

Озер у межах Південного Побережжя небагато. Коло Новоросійська озеро Абрау, що має вдовжину біля 3 верст, та де-кілька менших озер у нагірній полосі. Там-же трапляються широчезні западини, т. зв. «поляни», як напр., Красна поляна, Аїбгінська (по р. Псоу), поляна в логовищі р. Мзимти (коло м. Ачішхо) та ін.

4. Ріки. Через усю країну тече її головна ріка Кубань, що починається у верховині Ельбрус і подає воду в Озівське море. На віддалі біля 100 км. від свого гирла Кубань поділяється на два рамена; менше з них, праве, що зветься «Протока», при своєму гирлі утворює величезні лимани.

Сточище (басейн) р. Кубань разом з 9 головними й численними дрібними притоками обіймає простір біля 50.000 кв. км.

Північну степову частину Краю зрошують 7 річок, сточище котрих обіймає приблизно 35.000 кв. км.

Само собою зрозуміло, густа сітка рік та їх приток велико важить в справі розвитку сільського господарства. Численні, з стрімчастим коритом, гірські річки Краю дають надзвичайно можуть джерело електричної сили. Досліди, переведені 1919 року, доводять, що тільки р. Кубань і дві її притоки (Біла та Лаба), коли-б були використані для добування «блізкого вугілля», можуть дати електричної енергії біля 400.000 кінських сил.

5. Лимани. Плавні. Як вже сказано було вище, рукав р. Кубані «Протока», вливаючись в Озівське море, утворює величезні лимани. Крім цих лиманів, вздовж берега Озівського моря тягнеться низка інших заток та озер з прісною або соленою водою (та чи інша в залежності від того, чи вливаються в ці лимани ріки, що йдуть із Кубанських степів, чи-ні). Лимани — це наслідок новільного відступання Озівського моря, котре, утворюючи нові, на новій лінії, береги, витворювало при відході ці озера.

В окрузі лиманів ґрунт часто заболочений, поріс очеретом та іншими водяними рослинами. Утворилися в таких місцях, так звані «плавні», площа котрих займає загалом біля 300.000 десятин. Плавні ці можуть бути використані для хліборобства, тільки

осушивши їх. В будуччині, в певній своїй частині, це прекрасні сільсько-гospодарчі участки, бо ґрунт тут поклався з наливного мулу. Самі лимани — це найкращі природні садки для розплоду риби.

6. Підсоння. Підсоння Кубані взагалі здорове, виключаючи ті місця, де не висушені ще мочари (округи малярії-пропасниці в деяких частинах пониззя р. Кубані). В глибині Краю найбільш здоровою місцевістю являється Тіберда. Це горяна місцевість, добрий пункт для лікування сухотних і слабогрудих взагалі. Тіберду та Старе Житло (що лежить, як і Тіберда, в нагірній полосі Кубані) повинно зарахувати до самих здорових місцин на всім світі. Далі, є ще цілий ряд прекрасних на підсоння курортних місцин, покладених на березі моря, а саме: Анапа, Новоросійськ, Геленджик, Сочі та ін.

Зима на Кубані з морозом не більше 10° по Ц. якщо й буває, то рідко. Весна починається в лютому. Середня річна температура $+10^{\circ}$ по Ц. Погода нерівна, особливо зимою, коли тепло й холод иноді по-кілька разів на день міняються разом з вітром. Панує — північно-східній, а потім південно-західній. Перший, сухий, приносить зимою холод, а літом спеку. Другий — зимою зменшує холод, а літом приносить з Чорного та Озівського моря прохолоду, вожкість та дощ.

Сонячних днів на рік коло 200. Воздушних (атмосферних) опадів за рік на рівнині випадає на 500 мм., а в горах — 1500 мм. Якщо иноді літом дощу випадає й менше, ніж потрібно, то недостача вожкості поповнюється густими росами.

Південне Побережжя що-до його підсоння можна поділити на дві частини: північно-західну (до р. Аше) — більш холодну та суху, і південно-східну — більш теплу й вожку. Північно-західня частина, що не дуже захищається гірським кряжем з півночі, пробуває під орудою норд-оста, сухого, а зимою холодного вітру. Більшої сили вітер цей набирає головним чином з початком зими та иноді весною. Чим далі від Новоросійська, норд-ост поволі слабшає, а на південь від р. Аше ознака зпозагірніх вітрів зовсім вже міняється. Ці вітри в південно-східній частині Південного Побережжя зимової пори вже теплі та сухі, особливо на обніжжях гір, де температура при таких вітрах у грудні, січні та лютому иноді піднімається до $+25^{\circ}$ Ц. і навіть вище.

Шкодячи об зимовій порі, норд-ост в інші періоди року приносить північно-західній частині Краю дуже велику користь, як

добрий дезинфектор, що провітрює ліси та інші місця, де повітря застоюється.

Середня годова температура повітря (в градусах Ц.) на Південному Побережжі хитається між $+11,8^{\circ}$ (Анапа) й $+13,9^{\circ}$ (Сочі)*).

Вожкість воздуха та опади виростають в напрямку з північного заходу на південний схід, піднімаючись з 524 мм. (м. Анапа) на рік до 1.673 мм. (Шахе). Міра опадів виростає й по узбіччях гір до певної височини (біля 2.000 метрів над рівнем моря); на Кр. Поляні вона доходить 1.661 мм.**). Дощі випадають частенько дуже сильні, нагадуючи своєю силою тропічні зливи; але за цими дощами зразу ж наступає ясна сонячна погода. Числом сонячних годин на більшій частині П. Побережжя особливо виділяється серпень місяць (по новому стилю, коли в Туапсе, напр., число їх доходить до 84%, у Сочі до 79%). В слідуючій таблиці показано число (в %%) сонячних годин у двох характерних для П. Побережжя пунктах, Туапсе й Сочі:

	Зима	Весна	Літо	Осінь	Рік
Туапсе	34	55	78	58	59
Сочі	37	51	74	57	59

Відповідно температурі воздуху тут не спостерігається значних та швидких змін температури морської води. Купальний сезон, рівний весь час, тягнеться ще мало не ввесь листопад, починаючись в деяких місцях з квітня.

Південна частина Краю (Туапсе—Сочі) має гарну осінь і підходить до осінньо-зимових лікувань. Північна ж частина, де підсоння в літні місяці краще від південного, це місце для опорядження найкращих літніх кліматичних станцій.

7. Ростинний світ. Кубань має величезні лісні багатотва. За даними офіційних відчитів за 1914 рік, площа лісів на Кубані

*) Середня температура повітря (в град. Ц.) в ріжких округах Побережжя:

	Зима	Весна	Літо	Осінь	Рік
Анапа.	2,1	10,1	22,4	12,7	11,8
Новоросійськ ..	3,6	10,6	22,8	14,0	12,7
Туапсе	5,3	11,4	22,2	15,0	13,5
Сочі	6,6	11,6	21,9	15,5	13,9

**) Міра опадів за рік у мм. в деяких пунктах Південного Побережжя: Анапа — 425, Новоросійськ — 683, Абрау-Дюрсо — 618, Догуаб — 1.073, Джубга — 783, Ольгинська — 1.104, Туапсе — 1.178, Аше — 1.341, Шахе — 1.673, Дагомис — 1.459, Сочі — 1.437, Кр. Поляна — 1.661.

займає 1.216.900 десятин (біля 14% усієї площині Краю; в цій цифрі не показуються ліси, що знаходяться на П. Побережжі, де їх є біля 300.000 десятин). Ліси Кубані часто-густо цілінні, первісні; складаються з буків, явора (чинара), карагача, вільхи, сосни, ялини, свирки (піхта), дуба, ясеня, берези, липи, клену, горіха, скумпії та ін. Переважає дуб, високої вартості.

Розробка та експлоатація цих багатств майже ще не почата.

Ростинний світ П. Побережжя також дуже багатий та ріжноманітний.

Величезні ліси, котрими так багате П. Побережжя, вражають яркістю свого листя й ріжноманітністю колірів та деревних пород, і починаються у північній частині Краю на півострові Абрау. Ліси між Абрау та Новоросійськом вкривають усі узбіччя гір. Особливо звертають на себе увагу тут ліси деревоподібних яловиць (можжевельників). Узбіччя високих гірських кряжів, що тягнуться від Новоросійська до Геленджика, вкриті дуже гарними гірськими травами.

Близче до моря, узбіччя гір, звернуті до моря, вкриті лісом із приморської сосни. Далі в гори йдуть листяні ліси: пухнатий (кучерявий) дуб, ясень, граб, скумпія, держи-дерево. В долинах та ярах ростуть граб, липа, вільха, кизіл, клен, дикий жасмін та виткі трави: хміль, ломоніс, смілека, переплока та павутиця.

Із цінних пород росте тут волоський (грецький) горіх, який розводиться й в садах.

Прекрасні соснові ліси йдуть од моря в гори коло Джанхота. Далі, на південь, до них примішується кримська гірська сосна, що дуже повелася в горах коло Архипо-Осиповки й на південь, до Джубги.

Близче до верховин гірського кряжу росте подекуди північна сосна. В багатьох місцях верховини гір тут безлісні й вкриті високою й густою травою. Тут-że з'являється бук; спускаючись з гір, він примішується до широколистого лісу, а на південь від Джубги переходить у берегові ліси.

На цій лінії вже з'являється клен, явір, каштан, і в берегових променях — фігове дерево.

У верховин рр. Псебе, Небуга та Агой — могучі букові та каштанові ліси. Тут-że розповсюджена одна з найкращих пород широколистого лісу — дика черешня.

В горах на рівненю Туапсе з'являється нордманова свирка (піхта) та кавказька ялина, що утворюють тут могучі ліси. Свирка

досягає іноді 2-х аршин у діаметрі. В тіні лісів вічно-зелені плющи та інші трави й кущі, що не гублять листя.

В окрузі Сочі з'являється вічно-зелений лавр і такий-же самшит (кавказька пальма), дуже цінна деревна порода.

На горах Ачишхо та Аїбга (на рівнині Кр. Поляни — Адлер) — розкішні альпійські полонини. Альпійська флора тут надзвичайна яскравістю коліру та силою великих рослин. На луках розкидано гущавини горобини (рябини), гірських порічок, аргуса, рододендра. Луки ці лежать вище від пасма чатинних лісів із свирки та ялини на висоті біля 8.000 футів.

Така-ж ростіна панує й на горах коло верховини р. Мзимти та на верховинах гір у сточищі р. Бзибі. Гірські озера Велика й Мала Ріца оточені прекрасними чатинними лісами.

Що-до поширення культурних овочевих рослин (садових культур) П. Побережжя можна поділити на три пояси: північний (новоросійський), туапсинський та сочинський. Північний пояс — це край найбільшого поширення культури винограду, міндалю; туапсинський — жерделів, груш та яблук, і, нарешті, сочинський — сливи.

8. Звіриний світ. Двадцята частина всієї маси м'ясних продуктів та інших продуктів скотарства, що вивозилися до війни з Росією, вивозилася з Кубані. Розводиться тут уся свійська звірина, що живе в поясі помірного півсоння.

В лісах живе вовк, лис, олень, кабан, медвідь, тур (до теперішнього часу лишився тільки в кавказьких лісах), дика коза, заєць, джейран, рись та ін.

У ріках, озерах та морях Кубані водиться дуже багато ріжних сортів риби та доброї породи раків.

Дикої птиці (качки, гуси, лебеді, кулики, ібіси, фазани, куропатки та ін.) також дуже багато в округах лісів та лиманів.

На Південному Побережжі водяться: а) *молокосучі* (викрито вже більше 60 видів): медведі, кабані, олені, куници, шакали, лисиці, гіени, дики коти, зайці, вівериці, їжаки, миші та ін., з морських — дельфіни; б) *птиці* (біля 300 видів): кілька видів орлів, шуліка, пугач, сова, соловей, дрізд, щигол, жайворонок, дика гуска, качка, лежень (вальдшнеп), бекас, перепелиця, гірський индик, фазан, ластівка, горобець, ворона, удод, щур, зозуля, баба-птиця, гагара, чайка, баклан та ін.; в) *риба*: з прісноводних риб — головиця, карась, коропчук та лин; в устях рік водяться: осетер, сірчога, білуга; з морських риб особливо багато кефалів, барабульки, камбалі, бичка оселедця; г) *плазуни*: черепахи (річна та сухопутна), ящірка, кілька

видів гадюк, тритон; г) комахи: сколопендра, скорпіон, комаръ та ін.; д) молюски, яких відомо вже біля 180 видів.

9. Річне пароплавство. По р. Кубані пароплави ходять коло 10 місяців на рік. На 1— $1\frac{1}{2}$ міс. Кубань замерзає, а літом міліє. Кубань судоходна від моря вгору до ст. Усть-Лабинської. Притоки Кубані (Лаба та Біла) мають досить велику воду для пароплавства тільки на короткий час на рік.

Річне пароплавство організували й провадили два акційних товариства. Ці т-ва мають біля 20 пароплавів і 50 залізних барж із тонажом 100.000 тон. Таке число може перевезти по Кубані до м. Темрюка (до моря) до 200.000 тон грузу (зерна, тютюну, масла) й трохи менше від моря до Катеринодару)*).

Річне пароплавство до де-якої міри задовольняє місцеві потреби. Для повного використання р. Кубані та її приток на потреби пароплавства й в мірі, котра відповідала-би потребам Краю, необхідно виконати роботи для уліпшення водотоки цих рік та укріплення в де-яких місцях їх берегів, а також збільшити число пароплавів, що належать пароплавним товариствам, або скласти нові тов-ва.

10. Залізниці та шляхи. У 80-х роках минулого століття було закінчено будування першої залізної дороги Краю — Владикавказької. Збудувало її Т-во Владикавказькій залізн. дороги, котре збудувавши магістралі Ростов—Тихоріцька—Катеринодар—Новоросійськ та Ростов—Армавір—Баку, а також вітку Катеринодар—Кавказька—Ставрополь, припинило розвиток сітки, бо й так дуже добре заробляло. Владикавк. зал. дорога на теренах Кубані має біля 900 кілометрів. В такому стані стояла справа зал.-дорожного будівництва на Кубані до 1910 року. Козаче населення не задовольнилося таким станом справи. За упертими клопотами йому, з великими труднощами, вдалося здобути дозвіл російського уряду на будування нових залізниць. Утворилось три нових зал.-дор. т-ва: т-во Єйської зал. дор., т-во Армавір-Таупсинської зал. дор. та т-во Чорноморсько-Кубанської зал. дор., акціонерами котрих були спочатку виключно козачі станиці та міста. Майже одночасно збудовані були цими т-вами три нових залізниці: 1) Армавір-Тауп-

*) За даними 1912 року на р. Кубані курсувало 13 пароплавів; із них 5 тов.-пасажир. і 8 буксирних; барж та парусних суден було біля 300. Загальний грузооборот за 1910—1912 рр. визначився такими цифрами: 1910 рік — 12.155.000 пудів, 1911 р. — 15.464.000 пудів і 1912 р. — 25.581.000 пудів.

синська, що з'єднує м. Армавір на Влад. з. д. з портом Туапсе (на Чорному морі), котрий будується тим-же т-вом (дорога проходить через нафтові та лісні округи, довжина її рівна 265 км.). 2) Єйська, що з'єднує м. Єйськ (порт на Озівському морі зі ст. Сосика на Влад. з. д. (довжина дороги рівна 140 км.). 3) Чорноморсько-Кубанська з. дорога (наймолодша з трьох) обслуговує поки-що західній район Кубані, так звану «Чорноморію»; довжина її рівняється 420 км. Вона з'єднує Катеринодар з портом Причорноморсько-Ахтарським (на Озівському морі) та ст. Кримську на Владикавказькій з. д. зі ст. Кущовською (на тій-же Владикавказькій з. д.). Дві лінії цієї дороги зхрещуються на ст. Тимошівська. З Єйською з. д. Чорноморсько-Куб. з. д. зхрещується на ст. Старомінська.

Трохи пізніше склалося приватне Т-во «Чорноморської зал. дор.», що будує магістраль берегом Чорного моря: Керч-Новоросійськ-Туапсе-Сочі-Адлер-Гагри-Сухум-Новосенаки (станція Закавказької з. д.), яка має бути проведена до м. Умань на Київщині.

В останні часи організувалося заходами козачих станиць охідної частини Кубані «Т-во Північно-Кавказької зал. дор.», що мало будувати дорогу Армавір-Старе Житло-Сухум (для обслуговування гірської та лісної округи Кубані).

Війна стала на перешкоді будові вітки Невиномиська-Баталпашинськ (Владикавказької з. д.), так само як лінії Катеринодар-Гарячий Ключ-Туапсе (Чорноморсько-кубанської з. д.).

Бруковані шляхи (шосе) майже не існують, коли не рахувати шляхів Хадижинська-Туапсе та побережний (Новоросійськ-Сухум).

Будова де-котрих вже намічених залізниць і, головним чином, прокладка добре розвиненої сітки брукованих шляхів, конче потрібних для розвитку сільського господарства, промисловості та торговлі Краю, це одна з самих пекучих потреб населення Кубані.

11. Порти та пристані Кубані. На Озівському морі такі порти: Єйськ, Ахтарі й Темрюк.

Порт Єйськ має свою зал.-дор. вітку, доволі багато сховів для хліба та іншого краму.

Порт Ахтарі з'єднаний з Катеринодаром однією з ліній Кубансько-Чорноморської зал. дор., його збудовано на великій затоці Озівського моря.

Темрюк, збудований коло гирла р. Кубані, відгороджується від ріки кам'яним муром (мол), через який перекидається груз з морських пароплавів на річні, й навпаки. Порт цей багато важить в зовнішній торговлі Кубані, через те, що він звязаний зі

значною частиною Кубані головною її рікою. Через порт ввозиться земляний вугіль та інший груз, а вивозиться хліб, тютюн, м'ясо, всяка ярина та овочі, нафта, поташ, соняшникова олія та ін.

З пристанів на Озівському морі слід зазначити пристані Ясеньську та Бриньківську, через які вивозиться, головним чином, хліб.

Найбільші порти Кубані на Чорному морі: Новоросійськ та Туапсе. Новоросійськ має велику, глибоку затоку, що захищається від морських прибоїв молом з великим числом пристанів для пароплавів. Є великий елеватор, пристосований для механичної нагрузки суден. Через Новоросійськ вивозився за кордон хліб (головним чином), тютюн, соняшникова олія, поташ, цемент, шкура, вовна, спирт; привозилися сільсько-господарські машини, шпагат, бакалія та дрібний крам, тканина та ін. Порт має гарні товарові склади, має майстерню для ремонту невеликих суден.

Видатну будучність має другий великий порт на Чорному морі — Туапсе. Він також, як і Новоросійськ, захищається молом. Елеватора поки-що немає. Є місцем виходу за кордон для східної частини Кубані, з якою з'єднаний Армавір-Туапсинською залізницею.

Анапа та Геленджик не звязані з Краєм ні водяними, ні залізничними шляхами, тому мають невеликий товарний оборот і не можуть багато важити в зовнішній торговлі. Міста Анапа та Геленджик через це поки-що тільки улюблени курортні пункти. Геленджицька затока — дуже гарне місце для стоянки пароплавів під час сильних морських бурь.

До пристанів на Чорному морі, що можуть мати велике майбутнє, належить Благовіщенська (на Таманському півострові), коло величезної затоки, з'єднаної з Кубанею, а також Сочі та Адлер.

Пристані на Озівському морі майже на $1\frac{1}{2}$ місяці на рік замерзають. Береги-ж Чорного моря приступні цілий рік.

12. Населення. Цілком докладних даних про населення Кубані поки-що немає. Приблизне число його можна означити в 3.500.000 душ (мінімум), виходячи з таких даних.

На 1 січня 1914 року на Кубані та в Чорноморській губ. рахувалося населення 3.253.000, а саме:

	Куб. область	Чорномор. губ.
В містах	247.300	105.100
В станицях, селях та авулах	2.803.900	96.700
Разом	3.051.200	201.800
В съюзе		3.253.000

За даними на 1 січня 1916 р. в самій тільки Кубанській обл. рахувалося 3.177.431 душ.

Коефіцієнт щорічного дійсного приросту в останнє дововине п'ятиліття рівнявся на Кубані 3,8%. Таким чином, на 1 січня 1920 році число населення однієї Кубанської обл. повинно було рівнятись приблизно 3.684.000 душ обох полів.

За даними на 1 січня 1914 р. на одну кв. версту припадало людності:

	Всього	Сільського
По Кубанській обл.	36,6	33,6
По Чорноморській губ...	27,5	13,2

Показане число населення ділиться по округах приблизно так:

Єйська округа ..	468 тис.	Майкопська	459 тис.
Кавказька	506 ,,	Лабинська	515 ,,
Таманська	492 ,,	Баталпашинська	312 ,,
Катеринодарська	502 ,,	Чорноморська....	246 ,,

Населення в головних його частинах складають: 1) козаки, більшість котрих вийшло з України, а значна меншість — з Донщини; 2) тубольці — горці та 3) селяне, що пізніше переселялися поволі на Кубань, головним чином, із України (переважно хлібороби) і лише почасти з губерній російських (переважно заробітчане: ремісники, купці та люди інтелігентних професій).

Козаки (на 1 січня 1915 р. їх числилося 1.339.000 душ) мешкають великими селищами (станиці), по 5—20 тисяч і більше в кожній; мають своє станичне самоврядування (виборний станичний отаман, виборна Управа та збори уповноважених мешканців станиці, як найвищий орган управління справами станиці).

Селяне почасти живуть окремими селами, головним же чином, посеред козаців, у козацьких станицях.

Черкеси (взагалі горці), котрих рахується в Краю біля 150.000 душ, живуть (так само, як і козаки) селищами, що називаються авулами, і займаються хліборобством та скотарством.

По містах живе більше число *Вірмен* (на 1 січня 1915 р. рахувалося їх на Кубані 22.000), котрі утворили тут значний промисловий та торговельний пункт — м. Армавір, де вони складають біля 40% населення.

По містах, а також коло берега Чорного моря оселилися ріжночасово значні групи *Греців* (біля 3.000 душ), які займаються торговлею та тютюнництвом. Маються на Кубані *німецькі*, *чеські*,

молдаванські колонії. В містах, станицях та селах живуть *Поляки* (біля 8.000 д.), *Грузини* (біля 6000 душ) та інші.

Жиди складають дуже незначний %% населення (при кінці 1914 р. було біля 2.000 душ, головним чином, особи з вищою освітою—лікарі, юристи та їхні сім'ї, а також більш-менш визначні купці та промисловці), бо російський дореволюційний уряд ім заборонив жити на Кубані.

Розподіл населення Кубані за віком, національністю, релігією та верствами можна бачити з таблицок, складених на підставі даних на 1 січня 1914 року.

Склад за віком:

	0—9 р.	10—19 р.	20—39 р.	40—59 р.	60 р. і вище
Бувша Куб. обл.	30,7	20,9	27,9	15,0	5,5
Бувша Чорном. губ. ...	23,0	18,0	39,9	15,9	3,2

Розподіл за національністю*) (у %% до загального числа мешканців):

	Українці	Росіяне	Вірмени	Туркотатари	Кавк. горці	Германці	Жиди	Інші
Був. Куб. обл.	47,4	42,6	0,7	2,1	3,6	1,1	0,1	1,8
Був. Чорном. губ.	16,1	42,8	11,0	1,6	6,0	1,5	1,7	18,1

Розподіл за вірою (в %%):

	Православні	Магометане	Протестанти	Католики	Жиди	Інші християни	Інші не християни
Б. Куб. обл.	92,24	5,38	0,97	0,38	0,25	0,76	0,02
Б. Чорном. губ. ...	75,02	5,41	2,65	4,21	1,83	10,85	0,03

Верстви (на 1000 мешканців):

	Козаків	Селян	Інших
Б. Куб. обл.	410	448	142
Б. Чорном. г.	9	597	394

*) До даних про розподіл населення за національністю та вірою треба поставитися дуже обережно. Уряд Кубані, утворений під час великої війни та революції, провадивши безперестанну війну з російськими більшевиками, не мав спроможності перевірити ці дані. Наведені дані взято з джерел дореволюційних, цеб-то, з офіційних джерел бувшого царського уряду, коли все спочивало в Росії на трьох підставах: «самодержавів», «православів» та «народність», коли відповідно цьому влада хотіла, щоб всі так звані «обивателі» Росії (громадян в європейському значенні слова в Росії поки-що не було) складалися з «православних» (пануюча віра) та «руських» (пануюча нація). А таке хотіння не могло не відбиватися, як на методах різних розвідок, так

Кубань відріжняється перевищеннем чоловічого населення над жіночим і сільського над міським. За даними на 1 січня 1915 р. на 100 чоловіків приходилося жінок: в Куб. обл. — 97,4, а в Чорном. губ. — 86,4. На 100 душ усього населення приходилося душ сільського населення: в Куб. обл. — 91,6, а в Чорном. г. — 51,6.

13. Заняття населення. Населення Краю займається, головним чином, сільським господарством (хліборобство, тютюництво, садівництво, городництво, виноградарство, бджільництво), лісним промислом та рибальством. Поземельним переписом 1916—1917 рр. зареєстровано було (не лічучи міст) на Кубані (без Чорном. г.) 433.000 господарств, а в них 2.455.000 душ населення, в тому числі працездатного:

Чоловіків		Жінок		Всього
своїх	найнятих	своїх	найнятих	
527.000	35.000	672.000	37.000	1.271.000

За даними на 1 січня 1914 р. населення заняттям своїм розділялось так: на кожних 1000 душ припадало:

і на результатах цих дослідувань, що їх робив цей уряд. Особливо не любив цей уряд українців. Отже треба дивуватися тому, що в статистичних працях показано на 1 січня 1914 р. на Кубані наявність українців (власне «малороссов») та ще аж 47,7 % всього населення. Безперечно, цифра 47,7 % не відповідає дійсності. Але інших даних немає. Їх може подати тільки совісний перепис. Приблизно-ж цифру українського населення на Кубані можна здобути так.

На 1 січня 1915 р. козаків на Кубані рахувалося 1.339.000, цеб-то, на 1 січня 1914 р. приблизно 1.300.000 душ (при коефіцієнті щорічного приросту 3,8 %). Всього населення на Кубані на 1 січня 1914 р. числилося 3.051.200 душ, а, значить, не козачого — приблизно 1.750.000. Від цього числа однією 285.000 (приблизне число душ не українського і не російського населення). Маємо 1.465.000 д. не-козачого населення, яке може бути або українським, або російським, або частиною українське, а частиною російське. Це так звані «іногородні». Майже всі вони переселенці з України (українські селяни). Тому цю частину населення можна вважати за Українців, і вона складає майже 49 % населення Кубані. Приймаючи на увагу, що серед «іногородніх» є російська інтелігенція, заробітчане, ремісники, купці то-що, будемо рахувати Українців «іногородніх» не 49 %, а 45 % (всього населення Кубані).

Що до козачого населення, то частина українська повинна складати не менше двох третин (якщо не $\frac{3}{4}$, цеб-то, біля 850.000 душ, або 28 % всього населення).

Таким чином можна рахувати, що українське населення на Кубані складає не менше 70 % (70—80 %).

	Урядування, служба в громад. установах і вільні професії	Військові сили	Служба Бонка	Служба приватна, наймата	Власні засоби	Сільське господарство	Обрбл. промисловість, гірничий промисел, ремесло	Пільги	Торговля	Інші заняття
Б. Куб. обл.	8	3	3	48	10	790	82	16	33	7
Б. Чорном. губ.	24	10	4	165	24	406	182	99	72	14

14. Народня освіта. Рівень загальної грамотності населення характеризується такими цифрами (за даними 1914 р.).

На 1000 душ населення припадало грамотних:

	Взагалі населення			Козачої верстви		
	Чолов.	Жінок	Об. полів	Чолов.	Жінок	Об. полів
Б. Куб. обл.	267	66	168	590	190	390
Б. Чорном. г.	400	178	312	—	—	—

Знижує загальний рівень грамотности, як видно з цієї таблиці, так зване «іногородне» населення, котре проти козаків дуже мало мав шкіл.

Школярів взагалі їх школярів, що вчилися в початкових школах, приходилося на 1000 душ загального числа населення:

	В початкових школах			Всього школярів		
	Хлопців	Дівчат	Об. полів	Хлопців	Дівчат	Об. полів
Б. Куб. обл.	74,0	33,6	54,1	79,2	40,9	60,3
Б. Чорном. г.	60,1	49,2	55,0	74,1	64,7	69,7

Число *шкіл* загально-просвітніх та спеціальних означалося в 1913 р. такими цифрами:

	Середніх загально-просвітн.		Середніх та початкових спец.		Початкових загально-просвітніх		Разом	
	Шкіл	Учнів	Шкіл	Учнів	Шкіл	Учнів	Шкіл	Учнів
Куб. обл.	36*)	9.268	94**) 8.035	1.620	157.535	1.763	175.621	
Чорном. г.	4	1.098	4	346	138	7.684	160	9.732
Разом....	40	10.366	98	8.381	1.758	165.269	1.923	185.353

*) За даними на 1 листоп. 1919 р. іх було вже 151, в яких вчило 1.510 учит.

**) На 1 листопаду 1919 р. іх було 124 (вчителів — 409).

В останні часи стали заводитися, поруч з середніми, так звані *вищі початкові школи*. За даними на 1 січня 1918 р. їх було вже:

Шкіл	Учнів			Учителів в цих школах		Разом
	Хлопц.	Дівчат	Разом	Чолов.	Жінок	
140*)	9.406	6.372	15.778	668	387	1.055

В 1919 р. відчинений був перший на Кубані Вчительський Інститут, у який вступило того року 42 учнів. Вчителів було покликано 11.

Ні однієї Вищої школи на Кубані до революції не було. (Російський уряд вважав за шкідливе для Росії відкриття на Кавказі Вищих шкіл). Тільки під час революції заходами Кубанського уряду та місцевих торгово-промислових кол було одчинено Кубанський Політехничний Інститут (в Катеринодарі). На 1 грудня 1919 р. цій школі числилось 2.665 студентів, 30 професорів, 7 доцентів, 20 навчачих та 28 асистентів.

Інститут мав факультети: економічний, інженірно-будівничий, електро-механічний, хемічний, сільсько-гospодарчий.

Вищу музичну освіту давали консерваторії, котрих в грудні 1919 р. в Катеринодарі було 2 (організованих теж під час революції): Філармоничного Т-ва та Рус. Муз. Т-ва.

15. Державний лад. Джерелом Верховної Влади в країні єсть, на основі конституції, воля її громадян, яка виявляється на представницьких зборах.

Носителями Законодавчої Влади являються Краєва та Законодавча Ради, а носителями Виконавчої Влади — Військовий Отаман та Уряд (ст. 9 Конституції).

На чолі Республіки стоїть Військовий Отаман (президент), що вибирається на 4 роки Краєвою Радою. Він є голова всіх озброєних сил Республіки, призначає Уряд, має право законодавчої ініціативи, право помилування та полегшення кар по присудах, право давати накази про скликання або перерву сесії Законодавчої Ради (право досрочного розпуску Ради й призначення нових виборів йому не надано; ці акти видає він тільки по постанові Ради).

Краєва Рада скликається для зміни або доповнення основних законів Республіки та для виборів Отамана.

Законодавчій Раді, що вибирається на 3 роки, належить розгляд та затвердження бюджету, вибори державного контролера та біжуче законодавство.

*) В 1919 р. відчинено було ще 40.

Уряд відповідає перед Законодавчою Радою. Вогум недовірня Законодавчої Ради кабінету означає його демісію.

Таким чином, Кубань своїм державним ладом є республіка з однопалатною парламентарною системою.

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО.

I. Рільництво.

Рільництво на Кубані є головне заняття населення. Сіється пшениця, жито, ячмінь, овес, кукуруза, льон, просо, конопля, соя, соняшник та інші олійні рослини; садиться картопля, тютюн та всяка городина.

Земельна площа. Згідно з офіційними даними*), в межах Кубані рахувалося землі, годяшої під ріллю, 6.065.000 десятин і негодяшої — 1.383.000 дес.; під лісами та чагарником — 1.217.000 дес.

В був. Чорномор. губ. з загальної площи в 763.231 дес. годяшої для рільництва треба рахувати біля 200.000 десятин. Решта під ріллю негодяща з тих чи інших причин, або вкрита лісами.

Землеволодіння).** Правильного обчислення землеволодіння та земельної власності немає, бо точного вимірювання земельних маєтків і взагалі земельного майна не робилося. З тих відомостей, що маються, з загальної земельної площи в був. Куб. обл. (8.620.589 дес.) військовій верстві населення належало 6.785.144 дес. і невійськовій — 1.835.445 дес.

*) Відчит Нач. обл. за 1915 рік.

**) За відчитом Нач. Куб. обл. було в 1915 р. земель (в повних тисячах десятин):

1) Станичних (військових)	6.494.000
2) Військових	301.000
3) Казенних	834.000
4) Городських	36.000
5) Військових офіцерів та урядовців	415.000
6) Царських нагород	517.000
7) Охотників-переселенців	60.000
8) Приватних товариств, монастирів та церковних	4.000
Р а з о м....		8.661.000

Військова земля так розподілялась за трьома основними групами земельного наділення:

	У станичних наділах	Офіцерські наділи	Військовий запас	Разом
Десятин	5.970.336	425.458	329.324	6.785.144

В числі відведеній станицям землі значилося десятин:

	Зручної до рільництва	Невручної	Лісу	Разом
	4.675.224	445.120	832.952	5.970.336
На 1 душу муж. п.	7,7	0,98	1,3	9,8

Посівна площа. До війни посівна площа рік-від-року збільшувалася. Одночасно з ростом посівної площи помічалось переміщення культур: жито поступово, помалу зникало з кубанського господарства; збільшувалися посіви кукурузи; усе більшу й більшу площе займали тютюн та соняшник; стали з'являтися нові культури: цукровий буряк, бавовник, лікарське зілля та інші.

Посівна площа хліба. Посівна площа хліба на просторі усього Краю виглядала так (в десятинах):

	Пересічно за 5 р. (1911-1915 рр.)			B 1916 р	B 1919
	Б. Кубан. обл.	Б. Чорном. г.	Разом	На теренах був. Кубанської області	
Ішеница озима	1.116.600	3.400	1.120.000	1.082.079	1.035.825
,, ярова	702.600	400	703.000	383.937	466.602
Жито озиме ..	108.000	400	108.400	18.166	41.300
,, ярове ..	3.400	—	3.400	10.467	21
Ячмінь	819.400	700	820.100	694.409	696.242
Овес	206.200	800	207.000	129.047	110.500
Просо	37.500	—	37.500	13.986	20.414
Кукуруза	75.200	5.200	80.400	118.299	148.000
Гречка	4.500	—	4.500	2.000	—
Полба	500	—	500	3.000	—
Горох	1.400	—	1.400	—	—
Чечевиця та боби	1.400	—	1.400	—	—
Картопля	46.100	700	46.800	—	—
Льняне насіння	12.100	—	12.100	—	—
Конопля	4.800	—	4.800	—	—
Разом	3.139.700	11.600	3.151.300	2.455.390	2.518.904

Урожай хліба. Збор урожаю за показане вище 5-ліття визнався пересічно в таких числах (в пудах):

	Б. Кубан. обл.	Б. Чорном. губ.	Разом	З десятини в дрібному ха- зяйстві на Кубані
Пшениця озима	74.936.300	157.200	75.093.500	66
, ярова	41.704.500	19.000	41.723.500	64
Жито озиме ..	6.479.000	18.100	6.497.100	65
, ярове ..	222.000	1.200	223.200	64
Ячмінь	57.017.500	39.400	57.056.900	127
Овес	13.261.400	43.300	13.304.700	72
Полба	26.500	200	26.700	—
Гречка	204.700	200	204.900	—
Просо	1.982.900	3.300	1.986.200	—
Кукурудза	7.463.900	376.700	7.840.600	110
Горох	102.000	500	102.500	—
Чечевиця, боби	86.600	1.200	87.800	—
Картопля	18.648.000	181.100	18.829.000	—
Льон (насіння)	481.300	100	481.400	35
Конопля	134.600	100	134.700	—
 Разом	 222.751.200	 841.600	 223.592.800	 —

Солома та полови. За відомостями на 1919 рік зібрано було соломи з намолоту цього року 213.000.000 пудів, в тім числі ярової (придатної на годування худоби) 123.000.000 пуд. Полови того-ж таки року зібрано було 75.000.000 пуд., з яких придатної на годівлю худоби (пшенична полови) 54.000.000 пуд.

Ярової соломи (123.000.000 п.) у $1\frac{1}{2}$ разів менше тої нормальної міри цієї соломи, що потрібна для годування худоби (181.000.000 п.). Але-ж і площа засіву ярового хліба в 1919 р. була в $1\frac{1}{2}$ разів приблизно менша від площі засіву цього хліба (пересічно) за 1909—1913 рр. Безумовно, з кінцем війни розмір площі ярини зросте до нормального, й потреба на ярову солому буде вповні задовольнятися своїм-же господарством.

Те саме й на тих самих підставах треба сказати й що-до озимої соломи та полови. За нормальну міру збору цих продуктів треба рахувати (в пудах):

Соломи ярової	біля	181.000.000
Соломи озимої	„	228.000.000
Полови пшеничної	„	65.000.000
Полови іншої	„	28.000.000

Баланс зовнішньої торгівлі хлібом. Кубань задовольняла свої потреби в зернових хлібах і мала значні верхи для вивозу. Дані про середню щорічну продукцію, привіз — вивіз та вживання окремих хлібних продуктів у довоєнні роки на Кубані приводяться в слідуючій таблиці (в пудах):

	Середній щорічний збір	Вивіз	Привіз	Середнє щорічне споживання	Середній вивіз після покриття потреб
Жито	8.946.700	2.016.400	146.600	7.076.900 ¹⁾	1.869.800
Пшениця ..	123.068.900	65.837.600	8.645.000	65.876.300 ²⁾	57.192.600
Ячмінь	57.056.900	31.355.400	2.123.900	27.248.800	29.807.100
Овес	13.930.000	775.100	313.400	13.468.300	461.700
Кукуруза	7.840.600	686.300	567.100	7.541.600	299.000
Просо	2.115.900	237.200	555.200	2.443.900	—
Гречка	204.900	10.500	20.800	154.200	71.700
Горох, квасоля	195.700	7.000	5.700	194.400	1.300
Суржа, полба й т. п.	26.700 ³⁾	відомостей немає			251.500

Кубань власною продукцією не задовольняла потреб своїх в слідуючих продуктах і в таких приблизно розмірах (в пудах):

Проса	318.000
Крупи ріжної	2.300
Рижу	160.900
Борошна бобового, чечевичн. й т. д.	15.500
Солоду	12.300

Сінокоси. Площа під сінокосами, оскільки вона реєструвалася, в останнє довоєнне 5-ліття помалу зменшувалася (з 621.000 дес. в 1909 р. до 425.500 дес. в 1913 р.). Пересічно за рік під сінокосами було 507.800 десятин.

¹⁾ Посів — 1.194.200, гуральництво — 100, харчування — 5.882.600, разом — 7.076.900.

²⁾ Посів — 16.954.200, харчування — 48.922.100, разом — 65.876.300.

³⁾ Тільки полба.

За час війни помічалося велике збільшення площі сінокосів. В 1919 р. ця площа займала вже 926.000 дес.

Певних відомостей про врожай сіна немає. З тих відомостей, що маються, за останнє довоєнне 5-ліття (1909—1913 рр.) пересічно щороку збиралося 61.593.800 пудів сіна. Цю міру треба рахувати мінімальною. З даних про зал.-дор. перевозки за теж 5-ліття щороку вивозилося пересічно 290.200 п. сіна (перевищення вивозу над привозом).

Олійні та технічні рослини. 1) *Соняшник*. Головне місце серед олійних рослин на Кубані займає соняшник. Посівна площа під соняшником не є на Кубані сталою. В 1919 р. вона займала 137.958 дес. Поширюючись*), в 1917 р. розмір її досягав вже 310.119 д., з котрих було зібрано в цьому році 23.078.300 пуд. насіння. Пересічний річний врожай за 5-ліття 1909—1913 рр. був 12.996.132 п., а за слідуєчі 5-ліття 1914—19 рр. — 18.697.000 пуд.**)

На Кубані сіється два сорти соняшника: гризний та олійний. Гризний соняшник займає приблизно $\frac{1}{10}$ частину площі та збору. Олійний соняшник йде в переробку на місцеві олійниці. Гризний — почасти споживається населенням Краю, почасти ж вивозиться на зовнішній ринок (головним чином у внутрішній губернії Россії).

Опріч соняшника, на Кубані засівається, але лише в багато менших розмірах, рай-дерево (клепцевина), льон, конопля, гірчиця, свиріпа, бавовник.

2) *Рай-дерево* почало культивуватися на Кубані під час війни. В 1917 році було засіяно 1.213 десятин і зібрано (при середньому

*) За даними за 1914—15 рр. культура соняшника на Кубані характеризується такими цифрами:

	Посівна площа	Загальний збір	Збір з десятини
	(дес.)	(пудів)	(пудів)
1914 рік	272.568	21.073.800	77
1915 „	236.087	15.155.800	64

**) Дані ці, взяті з офіційних джерел, треба рахувати дуже зменшеними, в чому можна переконатися, порівнявши їх з іншими даними. За даними про зал.-дор. перевозки середній річний вивіз соняшникової олії з Кубані на протязі 1909—13 рр. доходив до 3.773.000 пудів. До цього треба додати коло 2.280.000 п. — річне споживання олії населенням Краю.

Таким чином, річна продукція олії на теренах Краю складала біля 6.053.000 пудів.

Ця міра могла бути одержана (при виході олії рівному 24%) з урожаю не менше 25.221.000 пуд. тільки самого олійного насіння.

врожаю з десятини — 72 пуди) 87.000 пудів. В 1919 р. засіяно було 1.221,6 десятин. Сподівалися врожаю 73.000 пудів. Вихід олії з насіння рай-дерева (за першими спробами) був приблизно 37%, — із них коло 12% техничної олії та 25% медичної (касторової). Таким чином, з насіння рай-дерева врожаю 1919 р. мав бути вихід 27.000 п. олії, з яких 18.000 п. припадало-би на медичну та 9.000 на техничну.

3) *Свиріпа*. Збір насіння свиріпи в 1919 р. мав бути на 2.000.000 пуд. Коли рахувати вихід олії з насіння свиріпи рівним 20% і макухи 65%, можна було добути в цьому році 400.000 п. олії та 1.300.000 пудів макухи.

4) *Лён. Конопля*. За відчитами за 1911—15 рр. пересічний врожай за ці роки льону (насіння) був 481.300 п., а конопель — 134.600 п. насіння. Конопель засівалося пересічно 4.860 дес., які давали 155.800 пудів прядива (на 1 десятину — 32,2 пуди).

5) *Гірчиця*. Певних відомостей про розмір засіву гірчичного насіння (як і бавовник, див. нижче) немає. Є побічні вказівки на те, що засів гірчиці повинен був бути значним. За відчитом Управління в справах олійної промисловості, на 5 вересня 1919 р. на заводах знаходилося 800 пуд. гірчичної олії та 19.517 п. насіння. Але ж на обчисленні Управління знаходилися не всі запаси і не всі продукти в Краю; з одного боку, на обчисленні були тільки більші олійниці (продукції дрібних заводів та хатніх промислів Управління не реєструвало), а з другого боку, під час, до якого відносяться наведені дані, населення ще не могло здати весь урожай насіння.

6) *Бавовник*. З засівом бавовника робилося багато спроб. Кущ його на Кубані доходить до 1 метра заввишки; прядиво виходить як-слід довге, гарного шовкового блиску. Бавовник буде тут рослинною однолітньою, бо морози шкодять кущам. Прядиву, однак, морози не шкодять; насіння для засіву збирається досить, за теплу годину до морозів. Один гектар (0,9 десятини) засіяного поля давав від 62,5 до 81 пуда сирця-прядива.

Рільництво на Південному Побережжі.

На П. Побережжі (Новоросійська, Туапсинська та Сочинська округи) рільництвом населення займається, головним чином, в нагірній полосі, на узгір'ях з нахилом не більше 15°. Місця рівні та помірно похилені, годящі для ріллі, складають біля 25% усієї площи Побережжя.

У долинах ґрунт дуже придатний для рільництва; родючий, але ці участки інколи заливаються водою.

Рільництвом населення займається тут мало не виключно для задоволення потреб місцевого спожитку. Але-ж ця галузь сільського господарства не задовольняє всієї потреби в хлібі (біля 4.000.000 п.). У 1913 р. засіяно було зерновим хлібом та картоплею 13.859 дес., які дали 911.043 п., пересічно 65 п. з десятини. Врожай розпределяється так (в пудах):

Пшениця озима	181.567	Овес	49.598
,, ярова	10.600	Ячмінь	34.997
Жито	12.902	Кукуруза	492.604
Картопля			119.435

По округах всякого хліба та картоплі було зібрано (в пудах):

	Пшениця озима	Пшениця ярова	Жито	Овес	Ячмінь	Кукуруза	Картопля
Новоросійська	106.295	3.878	7.601	13.999	25.690	28.126	42.975
Туапсинська..	36.602	3.022	3.546	29.279	2.467	375.628	50.435
Сочинська	21.520	3.700	—	9.390	2.360	88.500	40.269

Всього було зібрано: В Новоросійській окрузі — 237.549 пуд., в Туапсинській — 490.518 п. та в Сочинській — 152.541.

Відношення тут між господарством приватних землевласників і селян видно з цієї таблиці:

	Площа засіву (десят.)	Урожай (пуд.)	Засіяно десятин			Розподіл по округах (десят.)			Пересічний врожай з дес.
			Кукуруза	Пшениця	Картопля	Ново-рос.	Туапсин.	Сочин.	
Господарство землевласницьке	5.508	381.957	3.107	1.370	174	1.619	3.707	182	69,3
Селянське	8.351	529.086	4.089	2.591	563	2.818	2.764	2.768	63,3

Через те, що такі галузі господарства, як садівництво, виноградарство та тютюнництво, на П. Побережжі, з місцевих умовин, більш вигодні, ніж рільництво, не можна сподіватися тут значного розвитку хліборобства. Хлібні продукти, котрих безумовно не буде

вистачати, населення, як і раніш, буде набувати зовні в обмін на овочі, тютюн та продукти лісної промисловості й гірського господарства.

Тютюнництво. Площа під тютюном на Кубані складає від $\frac{1}{9}$ і (в деякі роки) до $\frac{1}{4}$ загальної площини тютюну всієї бувшої Російської Імперії.

Розмір площини під тютюном та його врожаю видно з цієї таблиці:

Роки	Десятирічні тютюнових плантацій	Загальна міра зібраного тютюну (пуд)
1901—05	12.768	911.576
1906—10	12.524	833.477
1911—15	14.211	1.038.913*)
1916	17.828	1.119.257
1917	19.768	1.500.000

За відомостями за 1911—15 рр. культура тютюну на Кубані характеризується такими цифрами (взяті середні за рік):

	Число плантацій	Пересичний розмір плантацій (десятирічні)	Загальна площа за сіву (десятирічні)	Загальний річний збір (пудів)	Збір з десятирічні (пудів)
Б. Куб. обл.	4.264	2.500	11.017	860.357	77
Б. Чорном. г.	2.419	1.575	3.194	178.556	56
Разом	6.683	—	14.211	1.038.913	—

Тютюнництвом на Кубані займаються, головним чином, Греки, що поклали й початок цієї галузі сільського господарства тут (у кінці 60-х років минулого століття). Садиться, головним чином, жовтий турецький тютюн. Число тютюнових плантацій, розміром $\frac{1}{2}$ до 3 дес., досягло в період 1900—11 рр. до 4.000 (не рахуючи посадок у горбдах).

Розводиться на Кубані тютюн майже виключно вищих сортів. Показаний вище пересичний збір за 1911—15 рр. розпреділяється по сортах так (в пудах):

*) В тому числі в був. Чорном. губ. — 178.556 п. Найбільший збір тютюну на Кубані за це 5-ліття припадає на 1915 рік, коли зібрано було 1.354.513 пудів.

	Загальний збір в пудах	Із них	
		вищі сорти	нижчі сорти
Був. Куб. обл.	860.357	859.977	360
Був. Чорном. губ. ..	178.556	178.556	—
Разом	1.038.913	1.038.553	360
На терені всієї Російської Імперії	6.906.598	1.888.812	4.638.528

На Південному Побережжі розводяться такі сорти тютюну, як дюбек, самсон, трапезунд, — сорти високої добrosti, дуже цінні.

За даними 1913 р. в усій окрузі рахувалося в 43 селях 2.318 плантацій, загальна площа яких складала 3.092 дес. Усього зібрано було в цьому році 189.880 пуд. тютюну, пересічно 61 п. з десятини.

По округах П. Побережжя число плантацій та їх площа, а також збір тютюну розподіляється так:

	Число плантацій	Площа їх (дес.)	Урожай (пуд.)
Новоросійська округа	120	140	10.592
Туапсинська ..	389	390	24.777
Сочинська ..	1.809	2.562	154.511
Разом	2.318	3.092	189.880

Умови ґрунту та підсоння П. Побережжя дуже сприяють тютюнництву. Йому, безумовно, належить тут величезна будуччина. На зрост тютюнової промисловості дуже поважний вплив матиметь те, що посадка тютюну найскорше повертає значні видатки на розкорочку лісу та на розчистку земель під інші культури.

Маючи на увазі розмір засіву та врожай останніх років, можна рахувати, що після задоволення своїх потреб Кубань зможе вивозити що-року не менше 1.000.000 пудів тютюну та виробів з нього.

Цукровий буряк. Культура цукрового буряка не займає поки-що значного місця в сільському господарстві Кубані. На основі даних за 1915 рік загальна площа засіву цукрового буряка підраховувалася тут у 4.000 дес., що дали в цьому році 2.875.080 п. буряка (для потреб єдиної поки-що на Кубані цукроварні).

А кліматичні та ґрутові умови цілком сприяють плеканню

тут цієї культури. Безумовно, з розвитком на Кубані цукроварної продукції ця культура піде тут дуже широко.

II. Садівництво.

Садівництвом (овочевим та ягідним) населення займається на всій території Кубані, головним чином, для задоволення своїх потреб, а не з промисловими цілями.

Взагалі садівництво поки-що не має тут великого значіння й не досягло того розвитку, якого воно могло-би тут досягти при дуже для цієї галузі господарства сприяючих умовах. Розвитку садівництва ставало на заваді мале знання та брак шляхів. В останні часи все-ж почали вже розводитися промислові сади більших розмірів, причім, господарі вже пильніше вважають і на вимоги науки.

В 1914 р. на теренах був. Кубанської області рахувалося 22.837 садів, загальної площині в 13.125 десятин) в городах 1.223 садів, що займали 1.212 дес., та в сельських районах 21.614 садів загальної площині в 11.913 десятин. Зібрано було в цьому році біля 700.000 п. овочів та 200.000 п. вишень, черешень то-що.

Розводяться тут яблука, грушки, мушмала, горіхи волоські, вишні, черешні, жерделі, персики, агрус, малина.

За офіційними даними за 5-ліття 1909—13 рр. що-року пересічно на Кубані збиралося овочів 488.300 пуд. та ягід 80.900 пудів. Ці дані, безперечно, не точні і з них можна тільки приблизно уявити собі міру розвитку садівництва на теренах Краю.

Загальна площа землі на Півд. Побережжі, що занята (за даними за 1913 р.) садами, займає 1.847 дес. На цій площині малося 1.725 овочевих садів (зеб-то кожний сад пересічно займав трохи більше 1 дес. землі); з них зібрано було овочів 215.897 пудів.

По містах (городах) та округах число та площа садів розподілялася так:

	М і с т а :			О к р у г и :		
	Новоросійськ	Туапсе	Сочі	Новоросійська	Туапсинська	Сочинська
Число садів.....	31	15	18	209	621	831
Загальна площа...	16	25	6	96	335	1.367

З цієї таблиці видно, що найбільше число та площа садів припадає на південну частину Краю.

Відповідно цьому і врожай овочів у трьох округах розподіляється так: Новоросійська — 13.960 пуд., Туапсинська — 52.536 пуд. та Сочинська — 145.515 пудів.

Відношення між приватно-власницьким та селянським садівництвом було таке:

Число садів	Площа по округах (десятин)			Пересічний розмір сада (десят.)	Урожай (пудів)	Пересічно з десятина (пудів)
	Ново-рос	Туапсин.	Сочин.			
Приватно-власницьке	557	76	156	1.151	2 $\frac{1}{2}$	156.691
Селянське	1.168	20	178	215	1 $\frac{1}{3}$	59.206
						143

Район П. Побережжя, що-до садівництва, може бути поділений на два пояси: Новоросійський (північний) та Туапсе-Сочинський (південний). В першому розводяться переважно жерделі, міндаль, черешня, вишня й зимові сорти грушок та яблук, в другому — ніжні сорти грушок, персиків та (переважно) сливи.

Черкеські сади. Крім культурних садів, що про їх говорено вище, було тут, і досі єсть, багато здичавілих черкеських садів, де росте яблуня, груша, алича, терен, кизіл та інше. Це сади тих кількох сот тисяч черкесів, що після завоювання Росією Кавказу, мусіли бути покинуті рідний край і переселитися в Турцію. Головна площа черкеських садів починається на південь від р. Адерби і займає сточища річок Вулана (Архипо-Осиповка), Джубги, Шапсугу, Нечепсугу. Далі, по всій береговій полосі від р. Туапсе й до південної межі Побережжя. Сади ці невеличкі ($\frac{1}{2}$ десятни), частіше 200—400 кв. саж.), насажені здебільшого на захищених від вітру долинах, терасах та плато, поблизу струмочків та річок. Вік цих посадок від 70 до 100 років.

Сади ці, наслідок великої, довгої та упертої праці бувших мешканців Побережжя, мають величезну культурну цінність. Ale вони, не вважаючи на те, що від часу, коли їх покинули володарі, пройшло вже 60 років, і досі пробувають в дикому стані; ніяких заходів що-до рятування цих багатств не вживається. Вони не використані в повній мірі навіть що-до збору тих овочів, що дає сама природа без праці людини.

Овочеві дерева й кущі ростуть на Побережжі й в дикому стані. Багато росте волосського горіха, солодкого каштану, ліщини, хурми, грушки, яблунь, черешень.

III. Городництво та баштанництво.

Так само, як сади, городи та баштани населення розводить переважно для задоволення своїх потреб. Тільки по-при залізницях та поблизу міст городництво набирає характеру промислового.

За даними на 1910 рік на Кубані було занято городами 56.000 д. та баштанами — 39.000, з яких, загалом, було зібрано біля 20.000.000 пудів картоплі, гороху та іншої городини.

З городини розводиться найбільше капуста, перець, цибуля, квасоля, горох, боби, баклажани та помідори. На баштанах — огірки, гарбузи, дині та кавуни. Останні виходять високої добробисти й мають великий збут і за межами Краю.

Картопля. Площа, що занята картоплею, в 1916 р. була рівна 23.695 д., в 1917 — 45.724 дес. Середній щорічний врожай картоплі в довоєнні роки давав 18.961.100 пуд. при щорічному споживанні в 21.433.500 п. Ріжниця в 2.472.400 п. покривалася привозом.

В 1919 р. зібрано було картоплі (про середньому врожаю 514,7 п. з десятини (23.532.000 пудів, цеб-то на 2.098.000 п. більше, ніж потрібно для населення Краю.

Городництво та квітникарство на П. Побережжі. Умови ґрунту та підсоння для городництва та квітникарства дуже сприятливі на П. Побережжі. Ці галузі сільського господарства й вигідні, особливо поблизу міст (городів) та курортних пунктів. Розводиться тут така городина: кавун та диня (збір з середини червня); артишоки, що дають два збори; баклажани, перець, томати (ґрунтові — в початку червня, а під склом — у квітні); капуста (качанна та цвітна), кукуруза (збір у червні), колърабі, огірки (з початку травня, а в парниках — у грудні та квітні), редіс (у ґрунті — до листопада, а під склом — усю зиму), морква, петрушка, пастернак, зелена цибуля, шпинат, щавель, салат (усю зиму), спаржа (початок збору ґрунтового в березні), полуниці, суниці (з квітня).

Через дуже сприятливі кліматичні умови, у місцевих садах майже цілий рік можуть цвісти рожа, левконія, зірки (гвоздика), віола, хризантема; добре ростуть пальми, де-які чатинні дерева, штамбове лаврове дерево. В рівних місцях розводиться біла казанлицька (болгарська) рожа, з якої добувається дорогоцінний на ринку продукт — рожеве масло.

З розвитком місцевих шляхів та з поліпшенням засобів перевозу городництво та квітникарство на П. Побережжі займуть одно

з визначних місць в його господарстві, бо тут маються всі природні дані для успішної продукції й на потреби експорту.

IV. Виноградарство.

Виноград розводиться на Кубані скрізь, але переважно в приморській полосі (м. Анапа та західня частина Таманської округи), а також у районі навколо Катеринодару. В приморському районі розводяться винні сорти винограду, в Катеринодарському — переважно міцні (здатні до перевозки) столові сорти.

За даними за 1914 рік на теренах був. Кубанської обл. під виноградниками було 8.645 дес., на котрих було зібрано біля 1.895.000 пудів винограду.

На П. Побережжі за даними 1913 року всіх виноградників рахувалося 1.072, а загальна площа займала 1.203 десятини. Зібрано було в цьому році винограду 118.855 п. (у 1912 р. — 155.235 п.), а вина 101.398 відер (у 1912 р. — 111.415 відер).

Стан виноградарства в різних пунктах і частинах цього району видно з цієї таблиці:

	Число вино- град.	Загал. площа (дес)	Урожай (пудів)	Міра вина (відер)	Приватно- власницькі		Селянські	
					Число	Площа	Число	Площа
Новоросійськ	55	130	16.860	13.850	55	130	—	—
Туапсе	10	15	2.600	750	10	15	—	—
Сочі	3	3	550	370	3	3	—	—
Новор. округа	361	514	60.507	53.205	144	418	217	96
Туапсинська ,,	163	118	5.793	4.960	48	88	115	30
Сочинська ,,	480	423	32.545	28.263	122	111	358	312
Разом	1.072	1.203	118.855	101.398	382	765	690	438

Із 118.855 пудів винограду на приватно-власницькі землі припадає 79.898 п. і на селянські — 38.957 пудів.

Із 101.398 відер вина на приватно-власницькі господарства припадає 69.165 відер і на селянські — 32.233 відра.

Як видно з вищеприведеної таблиці, головним районом винограду на П. Побережжі є північна частина його.

Вина П. Побережжя дуже високої якості. Виробляються слідуючі сорти: каберне, сотерн, лафіт, алігате, рислінг, совіньон, шампанські вина (піно) та ін.*).

*) В 1915 р. в був. Чорном. губ. площа під виноградниками займала 3.000 дес., з яких було зібрано в цьому році 600.000 пуд. винограду, що дали 500.000 відер вина.

V. Експорт та імпорт овочів та городини.

Певних даних ні про врожай овочів та про городини на Кубані, ні про потреби місцевого населення в цих продуктах немає. В деякій мірі (дуже неповній) можна ознайомитися з розміром продукції садівництва та городництва і розмірами потреб місцевого ринку з нижченаведених відомостей за 1909—13 рр. про перевозки кубан. зал. дорогами та довіз і вивіз через деякі пристані та порти Кубані.

В середньому що-року (в пудах):

*По Владикавк. та Єйській
залізничній дорозі:*

	ввозилося	вивозилося	перевищення довозу вивозу
Городини (капуста, огірки, цибуля)	416.900	240.200	+176.700
Овочів	476.700	360.200	+116.500

Через порт Єйськ:

Городини	224.100	2.700.	+221.400
Овочів	39.500	21.800	+ 17.700

Через порт Анапа:

Городини та овочів	15.400	70.200	— 54.800
--------------------------	--------	--------	----------

Через порт Темрюк:

Городини та овочів	4.300	66.300	— 62.000
--------------------------	-------	--------	----------

Зокрема (що-до перевозок овочів по Владикавк. зал. дор.):

I. Привоз перевищував вивоз (в пудах):

Яблука	на 173.900
Апельсини та цитрини	,, 105.000
Груші	,, 5.200

II. Навпаки, вивоз перевищував привоз:

Вишні (в 1913 р.)	на 144.900
Жерделі та персики	,, 108.600
Полуники	,, 18.200
Виноград	,, 1.800
Інші овочі	,, 11.000

VI. Скотарство.

За даними всеросійського перепису 1916 року (для сільських місцевостей) та 1917 р. (для міст) на Кубані (без Чорноморської губ.) рахувалося:

1) Коні — робочого віку	785.691
,, від одного року до роб. віку..	104.604
Лошата	108.946
	Разом
	999.242
2) Воли робочі	144.340
,, неробочі	18.821
Бугай	35.148
Корови	506.711
Ялові	168.284
Телята $1\frac{1}{2}$ — $2\frac{1}{2}$ роки.....	55.528
Телята $1-1\frac{1}{2}$ р.	174.116
Телята до 1 року	420.394
	Разом
	1.523.342
3) Вівці	2.056.237
Кози	107.589
	Разом ..
	2.163.826
4) Свині старіш 1 року	349.010
Підсвинки 4 міс. — 1 рік	280.685
Поросята.....	336.176
	Разом ..
	967.422
5) Інша худоба	1.878
	Усього голов скота ..
	5.645.610

Припадало худоби	Коней	Великої рогатої худоби	Овець	Свиней
На 1 приватно-власницьке господарство	15	30	183	16
На 1 трудове господарство.....	2	3	4	2

Скотарство на Півд. Побережжі розвинено не дуже, не вважаючи на те, що умови для ведення цієї галузі сільського господарства тут є прекрасні (здраве підsonня, великі пасовища).

Розводяться тут коні (звичайно «руські», кабардинка, карачаєвська), рогата худоба (гірська порода, степова сіра та поліпшена швицькою кров'ю), вівці, кози, свині, буйволи.

За даними 1912 року рахувалося свійської худоби:

Коней.....	11.794	Буйволів	2.537
Ослів	706	Овець	6.996
Мулів	34	Кіз	14.532
Рогатої худоби	30.521	Свиней	13.245

Убой худоби в межах П. Побережжя досяг (за рік): великої рогатої худоби — 21.124 шт., овець та кіз — 30.826 і свиней — 10.261. Очевидно, скотарство в його теперішньому стані далеко не задовільняє потреб населення Краю. Недостача покривається постачанням зовні. Привозилося, таким чином, що-року біля 14.000 голів рогатої скотини, 18.000 овець та 7.500 свиней.

Коли розів'ються тут лікові місця (кліматичні станції), потреба в продуктах скотарства стане ще більшою, і місцеве скотарство може зробитися дуже значною галуззю промисловости.

* * *

До війни Кубань мала чималі обороти в зовнішній торговлі худобою; худоба, що продавалась та купувалась, почали перевозилася залізними дорогами, почали перегонялась.

За даними про перевозки худоби пересічно за рік *вивозилося* (перевищення вивозу над довозом):

Великої рогатої худоби.....	28.500	голів
Баранів та овець.....	29.400	„
Свиней	20.500	„

і *привозилося* (перевищення довозу над вивозом):

Коней	8.200	голів
-------------	-------	-------

Вивіз свиней на протязі усього останнього довоенного 5-літтяувесь час збільшувався (з 15.100 шт. в 1909 р. до 27.100 в 1913 році).

Більш-менш певних даних про число скотини, що переганялася гуртами, немає. Але, безперечно, це число було багато вище, ніж число худоби, що перевозилася залізними дорогами. Напр., за деякими даними, що стосуються 3-ліття 1912—14 рр. (відчит Ветеринарного Управління Мін-ва Внутр. Справ), в той час, коли залізними дорогами було вивезено за межі Краю 28.300 пуд. овець, їх перегнано було 57.300 пуд., цеб-то, вдвічі більше, ніж перевезено.

VII. Птахівництво.

Спеціальних більших господарств, що займалися-би птахівництвом з промисловими цілями, на Кубані немає. Птахівництво

б тут підсобним заняттям у хліборобському господарстві. Розводяться кури, гуси, качки, индики. Свійська птиця в довоєнні часи вивозилася в невеликому відносно числі. Напр., за 5-ліття 1909 — 13 рр. пересічно що-року вивозилося (перевищення вивозу над довозом) 20.500 пудів (найвища цифра припадає на 1912 рік, коли було вивезено 39.500 пудів).

Яєць (та жовтків) за той-же час вивозилося пересічно що-року 12.900 пудів, що дає 2.580.000 штук на рік (найвищу цифру дає 1912 рік, коли було вивезено 16.800 п. або 3.360.000 штук). Усі ці цифри треба рахувати мінімальними, бо вони показують тільки число, що могло бути зареєстроване, як зал.-дор. груз.

Птахівництвом на П. Побережжі населення займається виключно для власної потреби. Але в будучому (з розвитком лікових пунктів та шляхів) запевнє ця галузь господарства набуде поважного промислового значення.

VIII. Бджільництво.

За офіційними даними у 1919 р. на Кубані рахувалося 330.339 вуликів, що дали в цьому році 78.754 пуд. меду та 9.111 пуд. воску. З тих самих даних у 1913 році вже нараховувалося 365.148 вуликів, що дали 132.750 пуд. меду та 15.049 пуд. воску. Пересічно в це 5-ліття на рік припадає 333.379 вул. і здобутку 117.988 п. меду та 10.518 пуд. воску.

При спеціальному обслідуванні в 1915 році бджільництва в Краю було нараховано біля 23.000 пасік, на котрих було 680.000 вуликів. Пасіки ці дали в цьому році 217.000 пуд. меду та біля 14.500 пуд. воску. Річний здобуток у близькі роки треба рахувати: меду — 300.000 пудів, воску — 20.000 пудів.

Даних про душеву норму споживання меду на Кубані немає. Коли рахувати за таку норму 0,03 пуди на душу на рік, то на потреби населення Краю треба покласти не менше 100.000 пудів на рік. Решта почасті буде експортована, почасті перейде на відповідні фабрики для продукції всяких солодощів.

Рахуючи, що для задоволення потреби населення на воскові свічки досить 5.000 пуд. воску на рік (на Кубані є один єпархіальний та 11 приватних невеликих заводів, що працюють для задоволення місцевих потреб) та 4.000 пудів для потреб місцевого бджільництва, можна рахувати на близькі роки вільним до вивозу воску не менше 11.000 пудів на рік.

ПРОМИСЛОВІСТЬ І ТОРГОВЛЯ.

1. Промисловість. Необсліданість Краю, брак відповідних знаннів та підприємливості, відсутність шляхів (особливо в гірській полосі) та інші причини, що являлися наслідком усього ладу життя Кубані до революції, не могли сприяти фабрично-заводській й взагалі обробляючій промисловості. Революція застала цю промисловість тут на дуже невисокому рівні розвитку.

В 1915 р. рахувалося на Кубані 7.994 промислових підприємств при 21.690 робітниках. Оборот цих підприємств складав 36.484.881 карб. (В Катеринодарі під цей час було 484 підприємства, на яких працювало 2.100 робітників і які мали 12.649.270 карб. обороту).

В останні перед війною роки оброблялося на Кубані сирівців на суму 50.000.000 карб. на рік. Найбільш значними були підприємства перегонки нафти, маслобойні, мукомольні та підприємства, що продукували всякі фабрикати з жиру.

Домовим промислом у 1914 р. було занято 29.518 робітників, продукція яких давала 7.038.647 карб. (в 1915 р. число робітників, мабуть у зв'язку з війною, що почалася в 1914 р., зменшилось на 7.784 чол., але сума продукції в цьому році збільшилась на 565.233 карбованців).

Відомості про фабрично-заводські підприємства (що підлягали догляду фабричної інспекції) наводяться в цій таблиці:

Роки	Число фабрик та заводів під кінець року		Число робітників під кінець року		Середнє число робітн. на 1 підприємство	Сума годової продукції (в золотих рублях)
	Абсолютне	В % % до 1913 р.	Абсолютне	В % % до 1913 р.		
1913	144	100	7.543	100	52,3	63.700.000
1914	149	103,5	7.200	95,5	48,3	46.500.000
1915	134	93,1	7.206	96,3	54,2	47.700.000
1916	137	95,1	11.513	152,6	84,0	124.147.000

Таким чином, число підприємств за показаний час зменшилося з 144 до 137, але загальне число робітників збільшилося понад $1\frac{1}{2}$ рази. Збільшилося й середнє число робітників, що припадало на одно підприємство: під кінець 1913 р. припадало на одно підприємство 52,3 чол., а під кінець 1916 р. вже 84 чол.

Сума річної продукції цих підприємств за той самий час збільшилася з 63,7 міл. до 124 міл. карб., цеб-то, майже вдвічі.

Розміри промислових підприємств характеризуються сліду-
чими цифрами про число робітників і розподіл їх по групах підпри-
ємств (по даним фабричної інспекції за 1914 рік):

	Кубанська область		Чорноморська губ.	
	Підприємств	Робітників	Підприємств	Робітників
До 10 роб.	16	132	1	9
11—50 „	93	2.611	7	194
51—100 „	26	1.772	2	184
101—200 „	10	1.272	1	113
201—500 „	3	896	—	—
501—1000 „	1	517	2	1.170
Поверх 1000 „	—	—	1	1.752
Разом	149	7.200	14	3.422

Із цих цифр видно, що перше місце числом своїм займають підприємства більш дрібні (ті, що мають до 50 робітників).

За час з 1913 року по 1916 р. на Кубані помічається зрост великих підприємств і зменшення числа більш на об'єм слабих. Дані, що ілюструють цей процес, такі:

Групи підприємств	Число підприємств під кінець		Число робітників під кінець	
	1913 р.	1916 р.	1913 р.	1916 р.
До 20 чол.	32	20	445	241
21—50 „	65	56	2.150	1.869
51—100 „	29	34	1.944	2.569
101—500 „	18	25	3.004	5.342
Поверх 500 „	—	2	—	1.492
Разом	144	137	7.543	11.513

З цієї таблиці видно, що число підприємств, де працювало 50 або менше робітників, зменшується й, навпаки, число підприємств, що мають поверх 50 робітників, дуже помітно зросло. В той-же час в Краю з'явилися підприємства з числом робітників більш 500. В 1916 р. таких підприємств було два, в котрих працювало 1.492 роб.

Фабрично-заводські підприємства знаходяться, головним чином, у Катеринодарській та Лабинській округах, точніше — в м. Катеринодарі та Армавірі (Лабинська округа). Нижченаведена таблиця показує, як розподілялися фабрично-заводські робітники (а, значить, і промислові підприємства) по ріжних районах б. Кубан. області.

	Число робітників під кінець							
	1913	1914	1915	1916	1913	1914	1915	1915
	Абсолютна великість				В % %			
М. Катеринодар	2.893	2.339	2.891	5.108	38,3	32,5	39,4	44,4
Округи:								
Баталпашинська ..	402	396	510	543	5,3	5,5	7,0	4,7
Більська	436	396	217	97	5,8	5,5	3,0	0,8
Катеринодарська	417	412	335	476	5,5	5,7	4,6	4,1
Кавказька	137	132	95	440	1,8	1,8	1,3	3,8
Лабинська	2.132	2.344	2.056	3.566	28,3	32,6	28,2	31,0
Майкопська	479	388	301	471	6,4	5,4	4,2	4,1
Таманська	647	793	862	812	8,6	11,0	11,2	7,1
Разом на обл.	7.543	7.200	7.266	11.513	100	100	100	100

По групах продукції фабрично-заводські підприємства поділяються так:

Групи продукції	Число робочих під кінець							
	1913	1914	1915	1916	1913	1914	1915	1916
	Абсолютна великість				В % %			
Оброблення бавовни	—	72	46	18	—	1,0	0,6	0,2
Оброблення вовни	131	120	329	185	1,7	0,7	4,5	1,6
Поліграфична продукція	310	340	441	473	4,1	4,7	6,1	4,1
Обробл. дерева ..	101	182	115	383	1,3	2,5	1,6	3,3
,, металу	1.156	867	1.407	3.189	15,3	12,1	19,3	27,6
,, мінеральних матерій	1.309	1.319	1.088	912	17,4	18,3	15,0	8,0
Оброб. животних продуктів	201	114	153	380	2,7	1,6	2,1	3,3
Обр. всіх харчових продуктів ..	4.165	3.870	3.418	4.969	55,2	53,7	47,1	43,2
Хемічна продукц.	150	289	246	945	2,0	4,0	3,4	8,2
Інші	20	27	23	59	0,3	0,4	0,3	0,5
Разом по всіх групах	7.543	7.200	7.266	11.513	100	100	100	100

Таким чином, числом робітників перше місце займає група підприємств, що заняті обробленням харчових продуктів. Слідуючими

що-до числа робітників йдуть групи по обробленню металу та обробленню мінералів.

На Півд. Побережжі промисловість здобувальна та обробна сконцентрована була, головним чином, у Новоросійській окрузі. З промислових підприємств найбільш значні тут цементні заводи, котрих мається 4 (недалеко Новоросійська та Геленджика). В 1913 р. ці заводи випустили цементу на 7.580.807 карб. Цемент виробляється високої якості; вивозився в Росію, за кордон, навіть, на Далекий Схід.

В останні часи збудовано новий цементний завод в окрузі Туапсе.

Інші фабрично-заводські підприємства:

	Число	Сума продукції (в карбованцях)	Число ро- бітників
Паровий млин	1	66.700	—
Нафтові рафінериі	1	2.854.654	—
Чугунно-ливарні заводи	1	28.044	42
Броварні	2	199.574	49
Друкарні	10	67.500	114
Лісопильні	4	45.800	36

Нарешті, мається чимало дрібних підприємств. Головні з них такі:

20 риболовних заводів	1 черепичний завод
2 моловарних „	131 млинів (вод., кінних, вітр.)
6 шкуряних „	1 завод штучних газових вод
1 кишковий „	1 завод штучного льоду
28 бондарень „	9 ковбасень
27 цегельних заводів	10 зав. штучн. мінерал. вод
12 вапнярок	1 цукерня.

Усіх фабрично-заводських та промислових підприємств у 1913 р. на П. Побережжі було 295 з загальною сумою продукції на 11.103.259 карб. Працювало в цих підприємствах 5.298 робітників.

По містах та округах фабрично-заводські підприємства розподілялися так:

	Число підприємств	Сума продук- ції (карб.)	Число ро- бітників
Новоросійськ та його околиці ..	73	9.550.472	3.870
Туапсе	5	13.800	18
Сочі	10	35.100	60
В округах	207	1.503.887	1.350

g. Торговля. В 1914 р. на Кубані торговлею було занято 19.402 чол., з них особ козачої верстви — 2.254. Оборот торгових підприємств за цей рік — 230.400.000 карб.

В слідуючому 1915 р. через війну, що почалася, як кількість осіб, що займалися торговлею, так і розміри торгових оборотів помітно зменшилися.

Розподілення осіб, що займалися в цім році торговлею, та сум торговельних оборотів по округах та містах Кубані видно з слідуючої таблиці:

	Число осіб, що займалися торговлею			Загальна сума торого-вого обороту (на карб)	
	Всього	В тому числі ко-зачої верстви			
		Абсолютне	В % %		
О к р у г и:					
Лабинська	2.077	352	16,9	56.700.000	
Таманська	2.119	362	17,2	12.400.000	
Єйська	2.319	244	11,8	11.000.000	
Кавказька	2.909	346	11,9	9.200.000	
Баталпашинська	1.302	171	13,1	7.200.000	
Катеринодарська	1.598	251	15,7	4.400.000	
Майкопська	1.242	227	18,9	3.600.000	
Разом в округах ..	13.566	1.953	14,4	104.500.000	
М і с т а:					
Армавір	816	5	0,6	40.000.000	
Катеринодар	1.372	2	—	11.900.000	
Єйськ	432	—	—	7.400.000	
Темрюк	220	—	—	6.400.000	
Майкоп	568	—	—	2.600.000	
Анапа	237	—	—	900.000	
Разом у містах ..	3.646	7	0,1	69.200.000	
В с ю г о в об ла с ті ..	17.212	1.960	11,1	173.700.000	

Торговельним центром на П. Побережжі являється Новоросійськ. Через це місто проходить майже увесь експорт та імпорт північної частини Краю.

За даними за 1913 рік на станцію Порт-Новоросійськ прибуло морем та по залізниці грузів на 116.687.090 пудів і вислано на 99.869.099 пудів. В тому числі хлібних грузів прибуло на 72.241.775 пуд. і вислано 68.975.422 п.

Для схову, очистки та погрузки на морські пароплави зерна мається тут величезний 9-типоверховий елеватор з зерносховом на

364 силоса загальною вмістимістю на 3.000.000 пудів (14 кам'яних та 50 деревляніх хлібниць (загальною вмістимістю 10.306.000 п.). До цих хлібниць прибудовано 8 п'ятиповерхових зерноподаючих башт. Погрузка з елеватора або з вагонів у елеватор 10.000 пуд. зерна виконується на протязі 1 год. 40 хв.

Ці будови належать Владикавказ. зал. дорозі. Усіх зерносховів у Новоросійському порті мається на 16.806.000 пудів.

Для перегрузки нафти маються будови, що складаються з 24 резервуарів та 4 трубопроводів із механічними смоковиками. Ці резервуари з'єднані за лінією віткою з спеціальною нафтовою пристанню. Нафтових грузів було вивезено через Новоросійськ у 1913 році 5.277.701 пуд.

Всіх інших товарів було експортовано через Новоросійськ у 1913 році 2.761.127 пудів.*)

*) Грузооборот Порт-Новоросійська в 1913 р. (оборот зовнішньої торгівлі).

Родом товарів та місцем вивозу міра (5.514.921 п.) прибувших з-за кордону в Новоросійськ товарів розподіляється так (в пудах):

З А м е р и к и:

Хліборобські машини	793.415
Швацькі машини	59.715
Залізні труби	6.979
Дріт	5.111
Всікі	442
	865.662

З И т а л і ї:

Цитрини	365.493
Апельсини	95.829
Боксіт	91.572
	552.894

З Ф р а н ц і ї:

Напитки та етикети	117.353
Частини машин	10.836
Аптечні товари	19.996
Фарби	9.742
Маслини та масло оливк.	6.855
Черепиця	3.663
Сітки рибальські	867
Автомобілі	429
Дріт	309
Залізні труби	67
	169.937

З А и г л і ї:

Земляний вугіль	3.022.128
Хлібороб. машини	378.270
Цегла огнетриваля	103.149
Карболова кислота	46.645
Швацькі машини	10.111
Дріт	7.390
Казани	211
	3.567.904

З Х и н і в:

Чай	232.849
Всікі	98
	232.947

З Б е л ь г і ї:

Швацькі машини	21.429
Карболова кислота	21.717
Цегла огнетриваля	15.605
Казани	8.610
Глина	2.974
	70.335

З Г е р м а н і ї:

Швацькі машини	36.839
Цегла огнетриваля	18.403
	55.242

Імпорт через Новоросійськ всяких товарів з-за кордону почався в 1895 році. Поволі зростаючи, в 1914 році він дійшов до 14.051.328.

З привозних товарів перше місце займають сільсько-господарські машини та хліборобський реманент. Опірч того, ввозяться овочі, огнетриваля цегла, металеві вироби, черепиця, фарби, швацькі машини та ін.

Сухість повітря та достаток сонячних днів в Новоросійську сприяє будуванню тут спеціальних сховів листового тютюну, і тютюн майже з усього Побережжя звозиться сюди в спеціальні схови, збудовані банками, скупщиками та комісіонерами тютюнових фірм.

Новоросійськ являє собою також центр виноторговлі Побережжя. Оборот виноторговлі досягає що-року понад 1.000.000 карбованців.

Новоросійськ одвідало в 1913 р. 457 суден дальнего плавання та 492 суден каботажного плавання. Інші приморські пункти Побережжя одвідало в тому-ж році суден: Геленджик — 1015, Джубгу — 287, Туапсе — 1952, Лазоревку — 304, Сочі — 915, Адлер — 822, Гагри — 484 та Нові Гагри — 309.

Вивозилися, головним чином, тютюн, вино, дубова клепка, кукуруза.

Привозилися: галантерейний та бакалійний крам, металеві вироби та машини.

3. Кооперація. Найбільш розвинуті на Кубані дві галузі кооперації: кредитова та споживча.

На 1 січня 1919 року в межах Кубані функціонувало 306 кредитових товариств, із них 218 кредитових і 88 позичково-ощадних. Т-ва ці утворили два союзи: «Кубанський Центральний Союз Установ Дрібного Кредиту» в м. Катеринодарі (потім — «Кубанський Кооперативний Банк») і «Південно-Кубанський Союз Кредитових та Позичково-ощадних Товариств» в Армавірі. Перший Союз об'єднував 213 товариств, другий — 96. Через кредитові та позичково-ощадні т-ва входило в склад Куб. Коопер. Банку біля 150.000 господарств (в Армавірський Союз — біля 65.000).

Вивезено було за кордон такі товари (крім хлібних та нафтових) в пудах:			
Клепка дубова	1.087.183	Старі калоші	26.249
Поташ	425.737	Вугіль	25.643
Тютюн	131.830	Асфальт	40.129
Сіно та солома	548.480	Борошно	31.625
Солодкий корінь	196.973	Всякі	25.222
Рельси	199.449		
Вовна	11.507	Р а з о м . . .	2.761.127 пуд.

Кредитові Союзи виконують такі, потрібні товариствам, операції: видача грошевих позичок, заготовка сільсько-господарських машин і знаряддя та іншого сільсько-господарчого реманенту, збут продуктів сільського господарства та ремесл. Oprіч того, союзи приймають участь в ріжких заходах, що спровалені на поліпшення сільського господарства, та в організації всякого промислу й ремесл, а також провадять культурно-просвітню працю.

Обороти цих Союзів були такі (за балансом на 1 листопаду 1917 року, в карбованцях):

	Кубанський Центральний Союз	Південно- Кубанський Союз	Разом
Актив.			
Каса	204.894	22.991	227.885
Суми в кредитових устав- новах	5.178.665	1.734.578	6.913.243
%% папери Союза	371.150	122.100	493.250
Пасві внески	—	25.000	25.000
Позички членам	25.037.148	209.000	25.246.148
Куплений товар	779.932	147.225	927.157
Всякі активи	5.284.077	1.160.175	6.444.252
Майно	94.071	11.485	105.536
Біжучі видатки	145.949	55.195	201.144
Баланс	37.095.886	3.487.748	40.583.634
Пасив.			
Основний капітал	238.767	98.417	337.184
Капітал спеціального призначення	96.530	173	96.703
Вклади	1.107.887	19.296	1.127.189
Біжучі рахунки	8.434.798	1.712.735	10.147.533
Всякі пасиви	26.735.353	1.647.248	28.382.601
%% та прибутки	482.552	9.878	492.430
Баланс	37.095.886	3.487.748	40.583.634

В Чорном. губ., за даними на 1 січня 1916 р., було 13 кредитових товариств, в склад яких входило 4.521 членів.

Споживчі т-ва утворили на Кубані 4 союзи; в склад їх входило (за даними на 1 жовтня 1919 року):

Союзи	Число союзних тов-в	Число членів в тисяч.	Баланс на I. XI. 1917 р. в карбов.
Кубанський (Катеринодар)	248	240	1.343.204
Армавірський (Армавір)	199	182	1.105.833
Майкопський (Майкоп)	115	55	434.179
Баталпашинський (Баталпашинськ)	48	12	503.100
Разом	610	489	3.386.316

Безперечно, згодом, як кредитові між собою, так і споживчі союзи, на тих чи інших підставах об'єднаються. Ці об'єднані організації будуть установами, що зможуть подати законодавчій та виконавчій владі неоцініму допомогу в справі відбудовання господарства Краю.

СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРСЬКА ПРОМИСЛОВІСТЬ.

(Оброблення та перероблювання продуктів сільського господарства).

I. Перероблювання зернового хліба.

1. **Мукомольна промисловість.** Кубань вивозила до війни й революції переважно зерно. Кубанські млини працювали, головним чином, на внутрішній ринок. (Житне борошно складало всього 2,4% вивозу жита-зерна; пшеничне — 10,6% пшениці; кукуруза вивозилася виключно зерном). В 1919 році нараховувалося на Кубані 450 млинів (з числом робітників 3 і більше), на котрих було занято біля 2.000 робітників. Ці млини вповні задоволяли потреби Краю на перемелювання зерна (пересічно на протязі 1909—13 рр. загальна потреба на продовольчі хліба означалася в 5.882.600 пуд. жита та 48.922.100 пуд. пшениці).

Пшениця при перемолі давала 75% борошна, 20% висівок, 5% пилу та посліду (кукіль та сміття) та всяких втрат при перемолі; жито — 90%, $7\frac{1}{2}\%$ і $2\frac{1}{2}\%$. При перемолі пшениці виходило біля 9.780.000 пуд. висівок, при перемолі жита — 440.000 пуд.; усього біля 10.000.000 п. Із цієї міри висівок вивозилося що-року пересічно біля 100.000 пудів.

2. Продукцію макарон занято дві фабрики, на котрих працювало 40 робітників. Фабрики ці працюють на внутрішній ринок.

Спеціальний сорт пшениці («гарновка»), яка дає потрібне для макарон борошно, вивозиться за кордон зерном.

3. Гуральництво та броварство. В 1919 р. функціонувало на Кубані 5 гуралень, де працювало 160 робітників, та 18 броварень при 180 робітниках.

Нижчеподана табличка знайомить з станом гуральництва та броварства на Кубані під час початку європейської війни й перед початком ІІ.

Г у р а л ь н и ц т в о.

Роки	Число гурален.	Міра (пудів) перевар. хлібних припасів	Вироблено 40% спирту (від.)
1913—14	8	1.767.474	2.043.656

Б р о в а р с т в о.

Роки	Число броварів		Вироблено відер пива (пересічно)		
	Куб. обл.	Чорном. г.	Куб. обл.	Чорном. г.	Всього
1911—15	27	2	—	—	—
1911—14	—	—	1.279.515	135.371	1.414.886
1915	19	—	108.272	—	108.272

ІІ. Тютюнова промисловість.

Тютюнові фабрики та склади. Майже ввесь кубанський тютюн вивозився за кордон некришеним, в папушах. Тільки незначна частина тютюну перероблялася на своїх фабриках. Таких фабрик у 1919 р. функціонувало 6 з продукцією біля 40.000 пуд. що-року.

Потреби населення Краю на тютюнові вироби на довоєнні норми означалися приблизно в 100.000 пудів (при нормі в 0,03 пуда на душу на рік). Таким чином, біля 60.000 п. тютюнових виробів повинно привозитися з-за кордону, якщо не організуються нові підприємства для перероблення тютюну. (В другій половині 1919 р. малося відкрити ще 6 фабрик; таким чином, потреби Краю вже обслуговали-би 12 фабрик, на яких мало працювати біля 900 робітників).

Для схову тютюну сіправлено 55 основних та 33 запасних тютюнових складів (із них у Катеринодарі 34 основних та 24 запасних).

Кубань продукує тютюн дуже високої добрости, але експортувався він, як вже сказано, в Росію та за кордон необробленим. на тютюнових фабриках за межами Кубані перероблявся та йшов на ринок без ознак, що указували-б на його походження. Таким чином, марки своєї кубанський тютюн, не вважаючи на його високу добрість, на всесвітньому ринку не мав і не має.

Очевидно, що експортуючи тютюн, як сировину, Кубань мала величезні втрати, не одержуючи значної частини його вартості.

III. Перероблення соняшного насіння та стебла.

1. Олійна промисловість. Соняшник перебивається на олію на кубанських олійницях, яких в межах Краю в 1919 р. було зареєстровано 220 з 950 робітників. Про міру виробленої олії можна гадати тільки приблизно. За даними про перевозки зал. дорогами чистий вивіз олії за межі Краю за час з 1909 по 1913 рік складав від 2.633.000 п. до 5.219.000 п. на рік, пересічно за 5-ліття 3.773.000 пудів. Чистий вивіз в 1914 р. складав 4.368.000 п. В одному й другому році треба додати біля 2.400.000 пуд. олії, що її споживала сама людність Краю.

2. Макуха. Одним з продуктів олійної промисловості є макуха. Нормальний вихід макухи складає 40%, що при перебою 24 міл. пудів соняшного насіння повинно дати біля 10.088. 000 пуд. макухи.

До війни макуха не мала, як корм для худоби, широкого вжитку на Кубані. В значній мірі макухою користувалися, як паливом, почаси вона вивозилася за межі Кубані.

Означаючи загальний річний вихід соняшної макухи в 10.000.000 пуд., вільної до вивозу можна рахувати не менше як 5 міліонів пудів.

3. Перероблення соняшної олії. Кубанська промисловість забирає чимало соняшної олії для дальнього перероблення її на саламас, бутирин, оливу та мило.

Саламас (або, як його на одному заводі звуть, «маслород») уявляє з себе штучний твердий товщ (жир). Продукт цей одержується після розщеплення та відновлення непредільних кислот, що займають перше місце в рослинних маслах. Процес відбувається електричним способом в присутності водорода (H) *in statu nascendi* та нікелевого каталізатора. Продукт (саламас), що одержується таким способом, ідентичний з твердим звіринним товщем. Цей останній на Кубані цілком витиснуто саламасом із міловарної та свічної продукції.

Найновіші, останні технічні удосконалення в цій області дали продукт, що своєю добристю хемичною та на смак дуже мало відріжняється від коров'ячого масла.

Основним матеріалом для виробу саламасу на Кубані служить, головним чином, соняшникова олія.

Заводів, що виробляють саламас, мається на Кубані два: в Катеринодарі та Армавірі. Працювало на них 450 робітників. Добова продукція цих заводів складає 4.500 пудів, або 1.350.000 пуд. на рік (300 робочих днів).

Утрата соняшної олії при переробленні її на саламас на цих заводах складає $2\frac{1}{2}\%$. Таким чином, для виробу 1.350.000 п. саламасу означені заводи повинні мати приблизно 1.385.000 пудів соняшної олії.

Бутирин — це продукт переробу найдкового саламасу молочними бактеріями та подвійної очистки. Вживается, як страва, замісць коров'ячого масла. Виробляється на Кубані на одному заводі в Катеринодарі. Продукція цього завода, який мав біля 15 робочих, рівна приблизно 20.000 пуд. бутирину. Втрата саламаса при виробленні бутирина складає від 1 до 3%, цебто, пересічно, $1\frac{1}{2}\%$. Інакше кажучи, для виробу 20.000 п. бутирина заводові повинно бути приставлено на рік приблизно 20.300 п. саламасу або 20.900 п. соняшної олії.

Олива виробляється з соняшної олії на 14 заводах, загальна продукція яких складає біля 360.000 пудів на рік (біля 1.200 п. у день). На продукцію цієї оліви потрібно біля 330.000 пудів соняшної олії.

4. Миловарство. Миловарень у 1919 р. рахувалося на Кубані біля 100, річна продукція яких досягає приблизно 2.000.000 пудів.

У миловарстві головні продукти вживаються в такій пропорції (приблизно): 33% саламасу, 33% соняшної олії та 34% омиляючих матерій (соди каустичної, поташу). Цифри ці міняються в залежності від способу варення та сорта мила.

При варці мила на Кубанських заводах вживається, як щолоч, поташ та каустична сода. Ці продукти йдуть в такій пропорції: на 5 пуд. мила вживається 1 пуд поташа та 23 ф. каустичної соди, або, переводячи на каустичну соду, — на 5 пудів мила 1 п. 7 ф. каустичної соди.

Таким чином, миловарство Кубані забирає на рік: 400.000 п. поташа та 234.000 п. каустичної соди (або 750.000 пуд. самої каустичної соди), 666.000 пуд. соняшної олії та стільки-ж саламасу.

Поташ, соняшна олія та саламас на Кубані вигробляються або добуваються в мірі, що перевищує потреби краю. Продукції соди на Кубані немає, хоча маються сприятливі умови для розвитку цієї продукції (в районі Баталпашинська, де находяться гіркосолоні самосадочні озера, — Na_2SO_4 — та поклади земляного вугілля). Каустичну соду Кубань одержувала з-за кордону та з України, заводи котрої обслуговували більшу частину російської промисловості.

Коли прийняти за норму душевого споживання 0,24 пуда на душу на рік (така норма в два рази вища від норми споживання в губерніях Європ. Росії), то міру мила, необхідного для задоволення потреб населення Краю, слід рахувати в 840.000 пуд. на рік. Цю потребу кубанські заводи, як ми бачили, задовольняють, і залишаються після того ще й значні верхи для потреб зовнішньої торгівлі.

5. Поташ. Значна культура соняшника викликала на Кубані поташну промисловість. Поташ добувається з попелу стеблин соняшника. Заводів, що добувають поташ, в Кубанському Краю в 1919 р. нарахувалось 23 (біля 700 робітників) з добовою продукцією в 7.000 пуд. і річною — в 2.370.000 пудів.

Продукційність поташних заводів залежить, звичайно, і від можливого одержання потрібних для них сирівців, цебто, соняшникового попелу. При спаленні 1 десятини соняшника (стебла) добувається від 12 до 17 пуд., а пересічно 14 пуд. попелу. Площа посіву соняшника пересічно за останнє до війни п'ятиліття займала 213.027 десятин. В слідуєше 5-ліття (1914—18 рр.) щороку засівалося пересічно 208.561 дес. (ці офіційльні дані, як вище вже зазначалося, дуже сильно зменшені). Якби вживалося на попіл усе стебло соняшника, то площа, що засівалася в останнє 5-ліття, дала би 3.925.854 пуд. попелу ($14 \text{ п.} \times 280.561$). Звичайно, з промисловими цілями щороку перепалюється біля $\frac{1}{3}$ соняшного стебла. Таким чином, попелу, що йде на ринок на продаж, щороку добувається 1.308.618 пудів, а вихід поташа рівняється 523.446 п. (пересічно з кожних $2\frac{1}{2}$ пуд. попелу виходить 1 пуд. поташу).

В дійсності поташу добувається значно більше (напр., в 1911 р. після задоволення краєвих потреб було вивезено з Кубані 854.000 пуд. поташу). Міру цю приблизно можна установити, виходячи з даних про вивіз соняшної олії за межі Краю та споживання її на Кубані. Як вище було вище зазначено, пересічний врожай соняшника треба рахувати в 25.221.000 пуд., а разом з лусковим в 27.743.100 пудів.

Середній врожай з десятини за 5-ліття 1914—18 рр. складав 65,7 пудів. Таким чином, посівна площа повинна була мати 422.269 дес. ($27.743.100 : 65,7$), які повинні були дати для продажу біля 1.971.000 пуд. попелу (при умові, що одна десятина дає 14 п. попелу і що тільки третина зібраного стебла буде перепалена на попіл і піде на продаж); поташні заводи — виробити 788.000 п. поташу щорічно. При спаленні ж усього збору стебла поташні заводи повинні випустити біля 2.765.000 п. поташу на рік.

IV. Оброблення та перероблення продуктів скотарства.

1. М'ясні продукти. Число вбитої худоби на м'ясо (оскільки убой проходив в різницях) за 1909—13 рр. видно з слідуючої таблиці (працювало в цей час пересічно 178 різниць):

	Пересічно за рік	В 1914 р.	В 1915 р.
Великої рогатої скотини та телят	137.800	138.200	130.300
Овець	212.200	219.200	184.500
Свиней	26.800	40.800	67.200
Разом (голов)	376.800	398.200	382.000

М'ясо вбитої худоби почали споживати в межах Краю, почали вивозити за кордони його. За даними про перевозки м'ясних продуктів залізними дорогами за 1909—13 рр. вивозилося пересічно щороку (перевищення вивозу над довозом) 10.800 пудів (головним чином свинини та сала).

В 1919 р. робило два кишкових заводи (при 40 робітниках) та 22 ковбасні, на яких працювало біля 600 робітників.

2. Вовна овеча. За даними всеросійського сільсько-господарчого перепису 1916 р. на Кубані рахувалося 2.056.237 овець, із них тонкорунних біля 18% (цебто, біля 370.000 штук); решта — грубої вовни («прості»). Річна продукція вовни однієї вівці при весняній та осінній стрижці вираховувалася: мериносової — 10 фунтів та простої — грубо-шерстяної біля 5 фунтів.

Виходячи з цих даних, загальну річну продукцію немитої вовни можна класти мінімум 305.000 пудів.

Продукції вовняних тканин ні домової, ні фабричної в значимих розмірах на Кубані до війни не було. Вовна вивозилася, як

сировина. За даними за 1909—13 рр. що-року за межі Кубані вивозилося вовни пересічно 230.000 пудів на рік.

Під час війни почав збільшуватися домовий виріб вовняних тканин і закладатися вовнопрядильні та невеличкі ткацькі фабрики. В 1919 р. вже функціонувало 6 фабрик для вироблення сукна (біля 300 робітн.) та дві шерстомойки (з 40 робітниками). Ці підприємства далеко не можуть задоволити потреб населення на тканину (про розміри потреб див. у відділі «Мануфактурна промисловість»).

3. Шкуряна продукція. До війни Кубань вивозила необроблену шкуру. За останнє довоєнне 5-ліття Кубань вивозила шкури-сирівців пересічно 56.200 пудів на рік. Смухів (необроблених) за той самий час вивозилося на рік пересічно 32.600 пудів. Вивіз цей помітно зростав: у 1909 р. було вивезено 12.000 пуд., а в 1913 р. вже 100.000 пудів.

За час війни, бувши відрізана від ринків, Кубань заходилася організувати власну шкуряну промисловість. У 1919 р. на Кубані було вже 429 гарбарень. Із 143 заводів (про час закладин яких маються відомості) більш $\frac{2}{3}$ було збудовано під час війни.

Гарбарні та фабрики взуття (обуви), що маються на Кубані, не задовольняють потреби населення на взуття, зброя та інші шкуряні вироби ні до війни, ні під час війни. За даними за 1909—13 рр. (тільки приблизними) що-року на Кубань привозилося пересічно 70.200 пудів обробленої шкури та всяких шкуряних виробів (взуття, зброя, оброблена шкура та інше). Потреби були, розуміється, далеко більші, бо на Кубані і до війни існували гарбарні й провадилося вироблення взуття, зброя та інших шкуряних виробів.

Точних даних, що характеризують потреби населення на взуття, немає. Коли рахувати, що на душу населення потрібна пересічно одна пара взуття на рік, то річну потребу всього Краю треба означати приблизно в 3.500.000 пар взуття. Загальну міру взуття, яка може бути вироблена з шкури, що збирається на протязі року, на теренах Республіки, можна означити в $1\frac{1}{2}$ міліони пар*).

*). *Розрахунок.* У 1916 році на Кубані було 1.000.000 голів великої рогатої худоби (дорослої) та приблизно стільки-ж коней. Якщо покласти, що річний вихід шкур складає 15 % від великої рогатої скотини й 5 % від коней, то річний вихід шкури можна рахувати в 200.000 штук (150.000 штук вел. рог. скотини й 50.000 шт. кінської). З кожної шкури пересічно виходить 3 пари чобіт; з 200.000 шт. шкури — 600.000 пар взуття, а з дитячим та жіночим — до 1 міліона пар. Припускається, що матеріал із шкури овець, кіз, телят, свиней дасть $\frac{1}{2}$ міліона пар взуття.

Треба мати, однак, на увазі, що частина шкури повинна піти на вироблення нових та ремонт старих принаджностей зброя, а також на виготовлення сідел.

4. Деякі продукти скотарства та полювання (звіроловства). За даними за 1909 — 13 рр. залізні дороги Краю вивозили пересічно 71.800 простих маслаків необрблених (сирівці). Про такі продукти, як кінський волос, роги, щетина й т. ін., маються відомості уривчасті. В 1911 р. було (в пудах):

	Добуто (назбірано)	Вивезено
Рогів	13.750	6.875
Щетини	12.500	6.250
Кінського волосу	6.250	3.750
Кишок	20.000	3.750
Хутра	25.000	7.500

V. Перероблення продуктів садівництва, городництва та виноградарства.

Продукти садівництва, городництва та виноградарства частинно переробляються на консерви, вино, коньяк та фруктові води.

Виноградо-горільчана та коньячна продукція:

	Число заводів		Вироблено спирту	
	1912 р.	1914 р.	1912 р.	1914 р.
Був. Кубанська область	1	2	440	177
Був. Чорноморська губ.	2	2	1.170	455*)

В останні роки почала розвиватися *сушка городини та овочів*. Точних даних про стан цієї галузі промисловости ще немає.

В 1919 р. робило 8 заводів (при 300 робітниках), що виготовлювали *морс із помідорів*, та 20 заводів *овоче-консервних* (при 1000 роб.). Про розмір їх продукції за цей рік відомостей немає.

В 1911 р. було вироблено 25.000 пуд. помідорового морсу (вивезено 12.500 пуд.) та 187.000 пуд. овочевих консервів (вивезена приблизно третина).

*) Виноградо-горільчаний завод в Анапі був виробив в 1915 р. з вигнітків та покидів 35.054 градусів. У тому-ж такі році коньячний завод в м. Анапі виробив коньяку 54.632 градуса.

Борошна картопляного та крохмалу власної продукції не вистачало для задоволення потреб внутрішнього ринку. В останнє довобінне 5-ліття цих продуктів ввозилося пересічно 57.200 пудів на рік.

Те саме треба сказати й про фруктові (та мінеральні) води й такі продукти, як родзинка (ізюм), горіхи. Привоз перевищував вивіз: для родзинки на 89.500 пуд., для горіхів — на 34.600 пуд., для фруктових та мінеральних вод — на 113.600 пудів пересічно на рік.

VII. Цукроварна промисловість.

Споживання цукру на Кубані за останнє довобінне 5-ліття складало пересічно 897.200 пудів на рік (що-року зростаючи, міра спожитого цукру з 808.900 пуд. у 1909 році піднялася до 1.030.500 пуд. у 1913 році). За цими даними душеве споживання цукру на Кубані — 0,33 пуд. (або 13,2 фун.) на рік.

Виходячи з цієї норми, треба рахувати, що для задоволення населення цукром необхідно Кубані мати до свого розпорядження на ближчий час біля 1.150.000 пудів на рік.

Частина цієї суми покривається власною продукцією. На Кубані вже є цукроварня, закладена в 1913 році. Праця цього завода за 1913—15 рр. (за даними областної адміністрації) показується так:

Роки	Посів цукрового буряка (десятин)	Збір буряка (пудів)	Добуток цукру (пісок) (в пудах)
1913	2.962	4.646.410	434.615
1914	3.514	3.996.650	422.584
1915	4.000	2.875.080	300.794

Вихід цукру на Кубані (за даними Рос. Мін. Зем. Справ) рівний був у 1913 році — 13,8%, а в 1914 р. — 15,4% (пересічно — 14,6%). З однієї десятини в 1919 р. збиралось буряка біля 16.000 пудів.

Розмір продукції заводу, звичайно, в значній мірі буде залежати від розміру площині засіву цукрового буряка. (Посів цукрового буряка робить почасти сам завод, почасти ж поодинокі приватні плантатори). Коли розміри оборотів заводу будуть стояти на рівні останнього довобінного 5-ліття, то Кубань власною продукцією покриє тільки третину своєї потреби в цукрі (біля 385.000 пудів);

решта ж (біля 765.000 пуд.) повинна бути привезена зовні (якщо, розуміється, буде визнано за необхідне і можливе задоволення потреб за нормами довоєнного часу).

РИБАЛЬСТВО ТА РИБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ.

Рибальство на Кубані уявляє з себе одну з самих значних галузей народного господарства. Ним займаються, головним чином, по берегах Чорного та Озівського моря, а також на лиманах і ріках та озерах.

За даними офіційльних відчитів бувшої адміністрації Краю, у водах Кубані на протязі 1909—13 рр. ловилося всякої риби середньо 162.000 пудів на рік. В 1914 році за тими ж відомостями було здобуто 149.200 пудів*), в 1915—187.000 пудів.

Відомості ці не точні; на підставі їх можна тільки приблизно уявити собі, в якому стані рибальство на Кубані. Половина риби в дійсності повинна бути значно більшим. Не кажучи вже про те, що певна частина полову йшла на внутрішній ринок, тільки вивез через одні великі морські порти значно перевищував показаний вище полов. Так, напр., в 1911 р. за офіц. відомостями здобуто риби 127.200 пуд., а перевищення вивозу через морські порти над довозом рівняється в цьому році 257.300 пудів; у 1913 — відповідно 151.800 пуд. та 244.100 пудів.

За відомостями тих-же відчитів в 1914 р. занято було рибним промислом на військових водах 7.033 робітників (на морі — 3.511 і в лиманах — 3.189 та на річках — 383). З них 6.190 чоловіків та 173 жінки.

Риба почаси йде на внутрішній ринок свіжою й консервованою, почаси-ж відправляється за межі Кубані.

В 1919 році в межах Кубані функціонувало 5 заводів ракових консервів (при 200 робітн.) та 16 заводів для консервування риби та заготовлення икры, на котрих працювало 5.100 робітників.

Не вважаючи на прекрасні природні умови для розвитку рибальства, Кубань власними засобами не задовольняла своїх потреб

*) Головним чином, ловився чабак (біля 30.000 п.), бички (24.000 п.), тарань (20.000 п.), сула (17.000 п.), осоледець (14.000 п.), безкоста риба (біля 3.000 пудів).

на продукти рибальства, що видно з нижчеподаних даних про полов, довіз та вивіз риби за останнє довоєнне 5-ліття. За цей час перевісично ловилося, як сказано вище, 162.000 пуд. на рік; чистий вивіз через морські порти складав 149.000 пуд. на рік і чистий довіз (перевищення довозу над вивозом) зал. дорогами — 1.069.400 пудів*). З порівняння цих даних видно, що в Краю споживалося риби пересічно 1.082.500 пуд. на рік, цеб-то, в шість разів більше од того, що добувалося в межах Краю.

Серед рибних продуктів, що споживалися населенням, перше місце займав оселедець, на якого припадає біля $\frac{7}{10}$ усього довозу рибних продуктів зал. дорогами.

Коли душеве споживання риби означити в 0,4 пуди на душу в рік (за даними про пересічне споживання риби в 13 губерніях Європ. Росії ця норма рівна була 0,24 пуд.), то Кубані треба добувати або привозити приблизно 1.400.000 пудів на рік. При теперішньому стані рибальства на Кубані (цеб-то, що воно й на далі не притягне до себе спеціальної уваги правительства чи приватної ініціативи) Кубань для повного задоволення своїх потреб на продукти рибальства повинна буде привозити всякої риби біля 1.000.000 пудів на рік.

ЛІСОВА ПРОМИСЛОВІСТЬ ТА ЛІСОВІ МАТЕРІЯЛИ.

Більш-менш певних відомостей про розміри всяких лісових матеріялів, що здобуває кубанська лісова промисловість (рубання лісу, піляння, оброблення дерева то-що), немає. Але цілком ясно, що потреби на лісові матеріяли та всякі вироби з дерева Кубань задовольняла, головним чином, привозом зовні. Багаті й великі кубанські ліси стоять ще майже непорушені.

Обороти з усікими лісовими матеріялами, оскільки про них можна знати на підставі даних про зал.-дор. перевозки за останнє

*) За даними про зал.-дор. перевозки, в 1914 році станції залізниць

	Одправили риби (пудів)	Приняли (пудів)	Перевищення одправок + прийомок —
На теренах б. Кубан. обл.	224.400	904.700	— 680.300
, , , Черном. г.	45.600	76.500	— 30.900
Р а з о м ..	270.000	981.200	— 711.200

до війни 5-ліття, були такі (обороти показані в пудах) пересічно що-року:

	Привозилося	Вивозилося	Перевищення Довоzu + Вивозу —
Клепок та плансонів..	682.000	144.300	+ 537.700
Дощок, тесаних брусків, балок	17.494.800	207.500	+ 17.287.300
Кори дерев'яної	34.600	28.200	+ 6.400
Інших сортів дерева та лісових будівельних матеріалів	2.062.000	137.500	+ 1.924.500
Вовни та стружок дере- в'яних	12.900	400	+ 12.500
Лика	59.100	12.600	+ 46.500
Дъогтю	30.800	3.700	+ 27.100
Виробів екіпажної про- мисловости	223.900	152.900	+ 71.100
Шпал	574.800	298.500	+ 276.300
Дрючків, кілля, горби- лів, кругляків	1.583.400	2.941.000	— 1.357.600
Дров, коріння, пнів й т. п.	1.331.400	2.108.700	— 777.300
Вугілля дерев'яного ..	301.700	780.200	— 478.500*)

Із наведеного перечислення між іншим видно, що Кубань вивозила лісні матеріали «сирівці», а привозила фабрикати та напівфабрикати.

За даними 1919 року на Кубані було 9 лісорізень (трачок), на яких працювало 270 робітн.; одна фабрика, так званої, «віденської» меблі (20 робітн.), два заводи для виробу дубільної кислоти (300 робітн.).

*) Дерев'яного вугілля в 1914 р. на станціях зал. дорож було:

	Відправлено (пудів)	Прийнято (пудів)	Перевищення — відправок — прийому +
На теренах б. Кубан. обл.	648.000	124.000	— 524.000
, , , Чорном. г.	—	4.000	+ 4.000
Р а з о м ..	648.000	128.000	— 520.000

На потреби експорту рослинної олії виробляються на Кубані чинарові бочки. Всього бондарень, що спеціально обслуговували потреби олійної промисловості, числилося в 1919 році 44 (в Катеринодарській окрузі — 10, Кавказькій — 4, Лабинській — 15, Майкопській — 14 і Таманській — 1). Що-року ці майстерні виробляли біля 436.600 чинарових бочок (біля 33 бочок на одну майстерню за добу).

ГІРСЬКА ПРОМИСЛОВІСТЬ.

I. Підземні скарби Кубані.

Підземні скарби на Кубані мало дослідженні. Наявність усіяких копалень та джерел мінеральних вод викрита поки-що в слідуючих пунктах та округах (нижчеподаний список копалень та перечислення місцевостей не можуть бути визнані за повні).

1. *Нафта*. — Найбільше значною округою являється Майкопська, потім округа ст. Калужської, Суворівсько-Черкаської, Кримської, Старотитровської, Ільської та Дербентської.

2. *Земельний вугіль* зустрічається в багатьох місцях: по верхній течії р. Кубані, по р. Джалаңколь, у верхів'ях р. Куми, по узбіччю Даутського кряжу, по рр. Зеленчуку, Каракент, в юрті ст. Верхнє-Николаєвської, по берегу р. Індиги у Баталпашинській окрузі, коло ст. Одважної, по р. Мала Лаба та на Красногорському лісовому участкові Майкопської округи, а також у деяких місцях Катеринодарської.

Земляний вугіль вже добувається в окрузі сел. Георгіє-Осетинського (так званий Кардоникський вугіль); вугіль поки-що вивозиться в сусідні станиці. Особливої уваги заслуговує округа селища Хасаут-Гречеського та Богословської балки.

Площа Хасаут-Гречеської ділянки обіймає біля 4.900 десятин. Могутність покладів забезпечує здобич вугілля на багато років і при тому в дуже великих розмірах. Техничний аналіз вугілля дає такі наслідки: вохкість — 1,22; летючі продукти — 38,01; кокс — 60,77; сірка — 0,52; попіл — 10,25. Кокс вповні сплавлений*).

Аналіз вугілля Богословської балки дав такі результати:

*) «Т-во Покладів Земельного Вугілля», що організувалося в 1914 р., сподівалося здобич вугілля в Хасаут-Греч. селищу довести до 12 міліонів пудів на рік.

вожкість — 1,70; летючі матерії — 34,63; кокс — 65,37; попіл — 1,46; сірка — 0,82. Могутність пластів від 0,15 до 2,25 метрів.

Аналіз вугілля з Макаріївських копалень показав коксу 76%.

Запас вугілля в округах ст. Красногорської, авула Карт-Джурт та р. Індиша вираховує одна група геологів на 890 міліонів пудів, друга-ж означає його в 3—4 міліярди.

3. *Залізні руди*. — *Бурій залізняк* мається на Таманському півострові; розробляється коло миса «Залізний Ріг» (12 верст від ст. Таманської). Запаси залізної руди на Тамані означаються приблизно в 2 міліони метр. тон, що можуть дати металевого заліза більш 600.000 метр. тон.

Значні поклади залізної руди знайдено в Майкопській та Баталпашинській округах у гірських масивах між. рр. Лабою та Білою й біля ст. Переправної, Губської, Царської, Хамкежинської та Баракаївської. Найбільш досліджена Хамкежинська руда, аналіз котрої дав 60—71% металевого заліза.

Магнітний та червоний залізняк мається в тих-же Баталпашинській та Майкопській округах; аналіз зразків показав 70,9% щирого заліза.

Присутність хромистого залізняка викрита в Майкопській окрузі (у верховин рр. Великої та Малої Лаби).

4. *Мідний колчедан* — по берегах р. Кубані (в Баталпашинській округі) та по р. Мала Лаба (в Майкопській окрузі; ст. Царська, Ахметовська, Старе Житло).

5. Поклади *срібло-свинцових руд* зустрічаються в Баталпашинській окрузі по берегах р. Кубані, по рр. Джаланколь, Учкулан та Худес, на Даутському кряжеві; в Майкопській окрузі біля ст. Самурської (по р. Ціце), коло ст. Одважної та Ахметовської. Міра свинцю в руді: на 1 куб. саж. руди припадає біля 250 пудів щирого свинцю та 0,16% срібла в свинцю. Середня могутність жил 0,66 саж. При належній організації відомі вже срібло-свинцові поклади можуть дати біля 3 міліон. пудів свинцю.

6. *Марганець* знайдено в південній частині Майкопської округи коло ст. Переправної, Хамкежинської (на протязі 120—130 саж. пласт завтовшки 0,7 саж.) та ст. Губської.

7. *Мишаковий колчедан* мається у верхній течії р. Кубані, недалеко від авула Учкулан.

8. *Сірковий колчедан* знайдено в юрті ст. Удобної (по р. Уруп) недалеко від ст. Справної, Зеленчукської та інших. Аналіз зразків із різних місць дав 18,2—49,6% сірки.

9. *Графіт* трапляється на обох берегах Кубані недалеко від устя р. Худес.

10. *Природня мумія* — досить значні поклади знайдено коло ст. Красногорської.

11. *Залізний купорос* трапляється поруч із сірковим колчеданом (між іншим коло ст. Зеленчукської).

12. *Гіпс*. Численні виходи гипсу, могутність яких доходить місцями до 50-70 сажнів, положені в окрузі ст. Камінно-Мостської, Баракаївської, Ахметовської, Передової, Справної, Андрюківської, Усть Джегутинської. Запаси гипсу тут невичерпані. Трапляється також у водах солоних озір та в підземних водах.

13. *Мармур*. Поклади його знаходяться коло ст. Підгорної, Преградної, Справної, в с. Хасаут-Гречеському. Коло ст. Красногорської викриті великі поклади сніжно-білого та чорного з білими прожилками мармуру (а також гипсу, алебастру, огнетривалої глини).

14. *Гірський криштал* та *аметист* найдено коло авула Урупського.

15. *Барит* найдений, між іншим, у Зеленчукській та Кефарській ділянках. Площа залягання на Зеленчукському участкові має 4 версти в довжину та 150 саж. в ширину. Могутність залягань дуже чистого барита коло Старого Житла досягає 80 см.

Де-кілька жил найчистішого барита знайдено на р. Джалаңколь (Баталпаш. окр.). Барит тут з свинцевим блиском. Одна з жил, що просліджена на протязі 200 сажнів, завтовшки біля 0,6 сажнія.

16. *Селітра* знайдена в округах Хумаринських покладів земляного вугілля, в верховинах р. Кубані, в ст. Царській, Дагестанській, Озівській.

17. *Азбест*, дуже чорний, єсть коло ст. Губської та Переправної, між ст. Ахметовською та Псебайською по рр. Лабі та Малій Лабі.

18. Поклади *кіноварі* викриті в Велико-Лабинській та Урупській ділянках, в гірському масиві Фішта, у відногах Оштена. Здобуті зразки були першорядної вартости.

19. Досить значні залягання *малахиту* знайдено в водотоці р. Білої.

20. *Глина*. Могутні кладні її трапляються в ріжніх місцях краю, особливо у Баталпашинській окрузі.

21. *Огнетрива глина*. Поклади її знайдено, між іншим, на правому березі Кубані та по ріці Учкульці коло ст. Красногорської (Баталпаш. округа). Товщина пластів доходить тут до 5 саж.,

при чім, крім пластів сіруватої, маються пласти цілком білого *каоліну*, завтовшки в 2—5 сажнів. Глина високої вартості; мається її така сила, що цілком може задовільнити на протязі багатьох десятиліть найбільші потреби як на огнетривалу цеглу, так і на каолін для високих сортів фарфорових та фаянсовых виробів. Колір глини дуже ріжноманітний (цілком білий, сірий, рожевий та ін.).

22. *Важкий шпат*. Жила могутністю до 0,5 аршин знайдена в верховинах р. Агура.

23. *Охра* окремим шаром трапляється між огнетривалою глиною на горі Шісса в юрті стан. Зеленчукської.

24. *Бура* мається на Таманському півострові.

25. *Вапняки та магнезія*. В околиці ст. Губської є кладні вуглекислої магнезії з невеликою домішкою вуглекислого кальція. Вапняк в юрті ст. Красногорської облямовує обидва береги р. Кубані. Йде на випал; вапна виходить високої вартості. Вапняк тут суцільний, сірого коліру з жовтувато-червоними відтінками; дрібно-зернистий. Вживается і як будівельний матеріал.

Копальні вапняка є також в ст. Кримській (Таманська окр.), Усть-Джегутинській (Баталпаш. окр.), Ставропольській (Катеринодар. окр.), Прочноокопській (Лабинська окр.) та інш.

26. *Гірка сіль* (англійська) трапляється в розчинах солоних (гірко-солоних) озір та в де-котрих солончаках та джерелах.

27. *Главберрова сіль та сода*. В Баталпаш. окрузі находяться гірко-солоні самосадочні озера, загальна площа яких обіймає біля 1.185 дес. Добре вони не експлоатувалися для добування солі, а сода зовсім не вироблялася, хоча добре підстави для содової продукції, безумовно, тут є. Вартість розсолу озір: із одного літра води через випарювання можна добути 72,5 грам. сірно-натрової солі, або 173,3 кришталевої главберової солі.

28. *Мінеральні води, лікові грязі*. Мало не по всьому побережжі Озівського моря тягнуться лікові мінеральні грязі, котрими місцеве населення вже давно користується, хоча й примітивними способами й без пристосованих до того лікарень.

На теренах краю є багато цінних мінеральних вод: сіркові (ейські сіркові джерела, що дають воду дуже високої вартості; гаряче-ключівські), залізно-йодо-бромові, вуглекислі, щолочні, магнезійні та інші. Далі подається список де-яких джерел мінеральних вод з указанням місця їх походження. Води та джерела:

Сірковиті, що містять в собі, крім сіркового натра, сірково-

кислу вапну, та вапнові (з сірково-кислим кальцієм, як головною складовою частиною) — Баракаївські джерела.

Квасцові — коло ст. Хамкетинської.

Гірко-солоні — коло с. Умпарь (Мало-Лабинський участок).

Сіркові щолочно-главберові — в юрті ст. Каладжинської.

Солоні — ст. Безстрашна, Отрадна, Сторожова, Тіберда.

Солоні та сірково-кислі — ст. Спокойна.

Кислі — Велико-Лабинський участок, коло перевала Джелк-Аушського, авул Джазлик, Улуузеські (верховини Кубані, Карабай).

Соляної, главберової та гіркої мінеральної солі — ст. Батал-пашинська.

Залізно-соляні та йодо-бромисті — коло ст. Красногорської.

Залізні (три джерела) — в Тіберді.

Залізисто-вуглевислі — авул Даут та Ельбруські (щеля Бі-тюк-Тюбесу).

Кисло-солоні — Кічі-Кольське джерело (коло с. Учкулан).

Вуглевислі — коло урочища Керт-Малі (Карачай), Махортське джерело (під горою Махар, Карачай).

Вуглевисло-щолочні — коло с. Марінське та підселка Дуарбет (Карачай); Джелан-Кольське та Худеські.

Щолочно-соляні — Індишські джерела (коло с. Георгіє-Осетин.).

Щолочно-земельно-залізно-вуглевисло-газові — що містять в собі хлор; щолочно-залізно-вуглевисло-газові, що мають хлор; залізисто-вуглевисло-газові — на р. Углу-Хурзук.

Щолочно-земельно-залізисті вуглевисло-газові — сел. Учкулан.

Щолочно-земельні (залізисті) вуглевисло-газові та сірково-кислі — по річці Бітюк-Тюбе.

29. *Світючий газ* знайдено недалеко м. Темрюка (на сопках) та в м. Єйському й вже використовується (у Темрюцькій, напр., окрузі для потреб місцевої санаторії).

30. *Підземні скарби Південного Побережжя* мало досліджени.

Вже відомі кладні прекрасного цементу в околицях Новоросійська, Геленджика, Туапсе. Трапляється багато мінеральних джерел, але здебільшого недосліджених. Більш відомі *сіркові* джерела в долинах рр. Мацести та Агури (на південь від Сочі), а також по р. Мзимта; *вуглевислі* та *залізисті* — на Красній Поляні; *солоні* — недалеко від Михайлівського перевалу (в 20 верстах від Геленджика); сім визначних йодисто-щолочних джерел у Семигіррі (18 верст від Анапи).

Дослідження надр Кубані та використування підземних скарбів її, безумовно, дуже значних пробуває ще в початковому стані.

II. Добування твердого мінерального палива.

Земляний вугіль єсть на Кубані в багатьох місцях. Природні запаси його, безумовно, значні. Але з ріжких причин добування вугілля й досі не було поставлено в скільки-небудь поважних розмірах. Добування вугілля провадилося лише в Баталпашинській окрузі (в юртах аула Хумаринського та села Георгіє-Осетинського), майже хатнім способом і в невеликих розмірах (в 1919 р. добуто було 68.000 пудів, в 1913 — 100.000 п., в 1915 — 23.905 пудів). Вугіль, що добувався, йшов на задоволення потреб місцевих-же районів.

Через це майже вся потреба на тверде мінеральне паливо на Кубані задоволялася привозом зовні. За 1909—13 рр. що-року (пересічно) привозилося (перевищення довозу над вивозом залізницями в пудах):

Антрациту та землян. вугілля 8.210.300

Коксу та коксувального дріб'язку 105.700

та через порти:

Земляного вугілля та антрациту .. 1.385.300

Разом 9.701.300 п. на рік.

Міра споживаного вугілля, паралельно зросту промисловості в країні, рік-у-рік збільшувалась. В 1919 р. Кубанське правительство вичислювало річну потребу в окремих видах палива (маючи на увазі потреби промисловости та палива, але за винятком потреб залізниць) такими цифрами (на пуди):

Антрацит 7.500.000

Земляний вугіль 3.000.000

Кузнячий вугіль 1.300.000

Кокс 150.000

Разом 11.950.000.

У ближчий час цю міру вугілля не можна добути на теренах Кубані; почасти вугіль буде привозитися з-за кордону, почасти-ж замінятися продуктами нафтової, соняшникової та лісової промисловости.

III. Нафта.

Добування нафти на Кубані почалося в 1907 році. Добувається вона в кількох районах. Найбільш значним нафтовим районом

являється Майкопський район (гніздові залишки нафти), де під нафтовою промисловістю в 1913 році було 2.726 десятин землі. Слідуюче місце за розміром добування нафти займає район ст. Калужської, потім Кримський (жильні поклади), Суворовсько-Черкеський, Старо-Титарівський, Ільський та Дербентський.

В 1919 р. числилося діяльними 186 нафтових колодязів, коло яких працювало біля 1.300 робітників.

Кубанська нафта відріжняється високим процентом бензинів, що містить в собі, а деякі сорти (ст. Калужська) — парафінів. З хемічного боку характерною її особливістю є високе %-%-е утримування вуглеводородів ароматичного ряду, що полегшує добування з неї бензолу.

Відомості, що подаються нижче, про добування та перероблення нафти треба числити тільки приблизними.

1. Нафта-сирець. На протязі 1909—13 рр. добуто було нафти 24.564.500 пудів, цеб-то, пересічно 4.912.500 пуд. на рік. (Найменше було добуто в 1909 р. — 730.300 пуд., найбільше — 9.262.100 пуд. в 1912 р.). З цієї нафти споживалося на Кубані нафти-сирівця або переробленої пересічно 4.710.400 пуд. що-року та вивозилося нафти-сирівцю 202.500 пудів.

Перероблення нафти відбувалось на двох заводах: Т-ва Майкоп. Нафтопромислових заводів у Катеринодарі та на Шірванському зав. Другий завод працював тільки на протязі 1912—1914 рр.

Загальне споживання нафти-сирівцю означалося в довосінні часи такими цифрами: пересічно що-року за 1909—13 рр. — 4.710.000 пуд. (з них 2.000.400 пуд. перероблялося, а 2.703.000 пуд. споживалося сирівцем), а за 1911—13 рр. — 6.547.000 пуд. (з них перероблялося 3.345.700 пуд. і споживалося сирівцем 3.201.300 пуд.). Таким чином до війни пересічно за рік споживалося біля 3.000.000 пудів нафти-сирівця та біля 2 міл. йшло на перероблення*).

Нафта-сирівець переробляється на керосин, бензин, нафтovе масло (для машиння) то-що. З початку війни почалася продукція розривних матерій (нітролуол).

2. Керосин. Власна продукція керосину почалась в 1911 році. До цього часу Кубань споживала тільки привозний гас. За однimi відомостями на заводі Т-ва Майкоп. Нафт. Заводів за 1911—18 рр. було вироблено біля 5.354.000 пудів гасу (цеб-то, пересічно на рік

*) Дані про розміри споживання нафти-сирівцю не є для Кубані характерні. Розміри споживання моторної нафти Мін. Торг. та Пром. вичислювало на 1919 рік в 1.500.000 пудів.

біля 669.000 пуд.), а на Шірванському заводі, що працював на протязі 1913—14 рр., вироблялося на рік пересічно біля 111.000 пудів. Числа ці, безумовно, дуже применшенні. Інші відомості свідчать про те, що керосину, що виробляється на кубанських заводах, було багато більше й мабуть заходило за 1.500.000 пудів на рік.

Довоєнна норма душевого споживання керосину на рік на Кубані вичислювалася в 0,37 пуда. Таким чином, на покриття річної потреби на керосин необхідно Кубані мати до своєї розпорядимости що-року біля 1.295.000 пудів. Для вироблення цієї міри керосину сирівці на Кубані, безумовно, маються.

3. Бензин. Точних даних про розміри продукції бензину на кубанських заводах немає. За одними даними 1912—13 рр. вироблено було на протязі двох років 546.500 пуд. бензину; між тим, дані про зал.-дор. перевозки бензина за ті-ж роки свідчать, що за цей час було привезено 181.000 пуд. і вивезено 1.502.600 пуд., цеб-то, вивезено на 775.000 пуд. більше, ніж вироблено та привезено (разом). Коли мати на увазі, що бензин не тільки вивозився, але, в де-якій мірі, й споживався на самій Кубані, то треба припустити, що продукція його на кубанських заводах складала біля 800.000 пудів на рік.

4. Мазут. Мазут почав вироблятися на кубанських заводах в 1911 р.; на протязі 1912—13 рр. було випущено його 4.707.000 пуд., цеб-то, пересічно на протязі року 2.353.500 пудів. Споживання мазуту в дововенні часи рівнялося пересічно 1.115.800 пуд. на рік.

5. Нафтові масла (смазочні). Даних про продукцію нафтового масла кубанськими заводами немає. За відомостями 1909—10 рр. (коли кубанські заводи ще не працювали) розміри потреб Кубані на ці масла вичислювалися в 127.450 пуд. на рік, а за 1909—13 рр. — 135.500 пуд. річно.

6. Річна потреба Кубані на нафту та продукти її перероблення означалася Кубанським Правительством такими цифрами (в пудах):

Моторної нафти	1.500.000
Керосину	1.200.000
Мазуту	1.100.000
Важкої нафти (для машиння).....	30.000
Бензину.....	100.000
Масла для машиння	80.000
Циліндрового масла	24.000

В ці цифри не включені потреби залізниць.

IV. Продукція мінеральних матерій (будівельних).

1. Камінь, цегла, черепиця й т. п. Всі необхідні для будування матеріали маються в розмірах, що задовільнили-б не тільки потреби країни, але дозволили-б розвинути значний експорт. Але природні гірські добра в потрібній мірі не визискуються; країна задовольняла свої потреби в будівельних матеріалах привозом цих матеріалів зовні.

Нема відомостей точних і про те, в якій мірі потреби задовольнялися власною працею власної добувальної або обробної гірської промисловості. Що-ж до довозу, то, міркуючи на підставі даних про зал.-дор. перевозки, за останнє перед війною 5-тиліття (1909—13 рр.) він означався такими цифрами.

Пересічно що-року на пуди:

	Привозилося	Вивозилося	Перевищення + довозу виозу
Каменя будівельного	1.639.200	1.367.100	+ 272.100
Вапняка	340.200	72.500	+ 267.700
Цегли огнетривалої	110.000	38.400	+ 71.600
Асфальту.....	18.800	2.600	+ 16.200
Крейди білої	420.700	7.000	+ 413.700
Любайстру	419.900	234.400	+ 185.500
Вапни розпущеного (попільнухи) та нерозпущеного	1.253.900	383.500	+ 870.400
Глини	46.400	13.300	+ 33.100
Цегли звичайної	713.400	944.100	—230.700
Решта предметів групи «глина»	1.046.500	1.191.900	—145.400

За даними 1912 р. в бувшій Кубанській області функціонувало 17 цегелень, на яких працювало 815 робітників. Ці заводи виготовили в цьому році 570.000 шт. черепиці та 25.246.000 шт. цегли (ріжної).

В 1919 році працювало 10 любайстрових та гипсових заводів (при 200 робітн.) та 97 заводів, що добували вапну, виробляли цеглу та черепицю (дахівку). Занято на них було біля 2.300 робітників.

2. Цемент. В межах був. Кубанської обл. є три цементних заводи. Старіший з них почав працювати 1 жовтня 1912 року. Другі

два відчинилися пізніше. Добова продукційність одного з них — 1.600 бочок, другого — 1.200 і третього — 1.000 (бочка важить 10 пудів). Усі три заводи можуть продукувати до 10.000.000 пудів цементу на рік. У 1919 р. на них працювало біля 700 робітників.

За даними 1912 р. продукція цементу характеризується такими цифрами:

	Число заводів	Число робітників	Вироблено цементу	На суму (рублі) (пуд.)
Був. Кубанська обл.....	1	100	242.885	56.390
Був. Чорноморська губ.....	4	2.690	17.488.833	5.835.297
Разом ..	5	2.796	17.731.718	5.891.687

Протягом 1909—11 рр. Кубань (бувша область) вдовольнялася тільки привозним цементом. За цей час привозилося що-року пересічно біля $1\frac{1}{2}$ міл. пудів цементу. Від 1912 р. потребу на цемент почала задовільняти власна продукція.

V. Сіль.

Добування кухенної солі провадилось на Кубані до війни в розмірах далеко неподостатніх для потреби її на цей предмет. На підставі уривочних відомостей, які маються, можна рахувати, що на теренах країни що-року добувалося пересічно біля 300.000 пуд.*).

Потреби країни покривалися довозом. Привозилося до війни за лізними дорогами пересічно 1.606.000 пудів на рік та через Темрюцький порт 151.000 пудів (відомостей що-до привозу через інші порти немає). Споживання солі на Кубані хитається між 0,85 та 0,90 пуд. на душу на рік. При вказаній нормі споживання й при тому рівні здобичі солі, що вказаний вище, Кубань повинна привозити біля 2.700.000 пуд. солі на рік ($0.875 \times 3.500.000 = 3.062.500$ пуд., виключаючи власну продукцію = 2.762.500 пудів).

*) Зареєстровано такий здобуток (на пуди):

	Р о к и	
	1909	1914
На Тузлянських озерах.....	300.000	271.000
На Петровській групі	18.000	7.600
На Ачуївській групі	6.000	?
На Ясенській групі	5.500	6.000
Разом ..	329.000	284.700

МЕТАЛИ ТА МЕТАЛЕВІ ВИРОБІ.

I. Металообробна промисловість.

За тими відомостями, що маються, в початку 1919 року функціонували такі підприємства:

В м. Катеринодарі:	Число
Кузнячі заводи.....	2
Механичний та машино-будівельний.....	1
Чавунно-ливарний та механичний.....	1
Машино-будівельний та стале-ливарний.....	1
Чавунно-ливарний	1
Чавунно-ливарний та чавунно-будівельний..	1
Завод костилів	1
Заводи металевих виробів	2
Гвоздьовий завод	1
Ливарна майстерня	1
Фабрика сільсько-господарських машин та знаряддя	1
Фабрика для вироблення значків	1

В інших пунктах країни (виключаючи район був. Чорномор. г.):

Місце нахождення	Число
Чавунно-ливарний та машино-буді- вельний	Армавір 1
Заклепочно-дротовий	,, 1
Чавунно-ливарний та механичний	,, 1
Гвоздьовий	,, 1
Фабрика ліжниць (кроватей)	,, 1
Чавунно-ливарний	,, 1
Чавунно-ливарний та механичний	Майкоп 1
Механична майстерня	,, 1
Гвоздьовий	Гулькевичи 1
Чавунно-ливарний	кол. Олександ- рівська 1
Гвоздьовий	на ст. Грей 1
Слюсарно-механичний та будівельний	хут. Романовський 1
Завод та склад сільсько-господ. машин	ст. Богословська 1

	Місце находження	Число
Чавунно-ливарний	Єйськ	3
Металичний	„	1
Чавунно-ливарний	ст. Кущівська	1
Фабрика відер	ст. Зеленчукська	1
Чавунно-ливарний	ст. Великоніжеська	1

Майстерень для оброблення металу (не числячи кузень) працювало 102. На теренах Кубані розподілялися вони так:

В Катеринодарській округі	33
„ Таманській	9
„ Єйській	11
„ Кавказькій	5
„ Лабинській	43
„ Майкопській	1

Всього на фабриках і заводах працювало біля 27.000 робітників.

ІІ. Імпорт металу та металевих виробів.

Всі оці фабрики, заводи та майстерні могли послужити тільки для невеликої частини країни. Ці потреби на метали й металеві вироби задовольнялися переважно привозними товарами.

В останнє довоснине 5-тиліття привозилось пересічно що-року (на пуди):

Метали-сирівці («не в ділі»)	1.988.600
Металеві вироби	1.123.800
Машини та їх частини	445.400
Сільсько-господарські машини та знаряддя	1.243.200
<hr/> Разом	4.801.000

Певна частина потреб на металеві вироби задовольнялася, звичайно, кубанською металеобробляючою промисловістю. В графі «металеві вироби» показана та частина потреб країни на металеві вироби, що покривалася привозом.

Метали-сирівці, що привозилися, розподілялися по видах так:

Цинок	1.300	пуд.
Свинець	6.600	„
Чавун, залізо та сталь.....	1.967.800	„
Руда та жужелиця (шлаки) залізні	6.100	„
Руда марганцева.....	6.800	„
<hr/> Разом	4.988.600	пуд.

Металеві вироби розподілялись так (на пуди):

1. Бляха біла й чорна («не в ділі»)	200.700
2. Чавунні та залізні вироби:	
Асенізаційні чавуни, баки, батареї для опалу (нагрівання) та вентиляції.....	93.900
Арки, балки, кесони залізні, колони, круги поворотні	59.500
Бовти (крім рельсовых), гвинти, шурупи, гайки	81.500
Бандажі та шини необточені, втулки колісні, важници (ричаги), наріжники (косяки) віконні, рогачі й т. п.	96.400
Залізні та чавунні вироби простої (грубої) обробки та чавунне ліття невпаковане	141.600
Труби та їх частини: залізні та чавунні, всякі, в тому числі й емаліровані	189.900
Дріт усякий	16.100
Цвяхи всякі	51.300
Посуд чавунний	43.800
Посуд залізний, бляшаний та цинкований	30.600
Деревня (дерев'яне начиння) та ножовий крам	44.000
Ремісничий струмент: свердла, пилки, терпуги та рашилі, кліщі й т. п.	10.700
Решта предметів групи «металеві вироби»	63.800
Разом	1.123.800

III. Сільсько-гospодарські машини та знаряддя.

Залізно-дорожні відчити, на підставі яких означалося число машин взагалі та сільсько-гospодарських машин зокрема, що привозилися, не деталізують цього рода грузи. Уявити собі приблизно, який сільсько-гospодарський інвентарь привозився й скільки цього інвентаря було в хліборобських районах країни, можна з відчитів адміністрації Кубані за доволінні роки. За цими відчитами числилося (на штуки):

	1913 рік	1914 рік
Плуги	335.713	335.955
Борони (заводської продукції)	53.577	49.738
Знаряддя для полоття (культиватори т. і.)..	6.571	6.625
Сіялки розкидні.....	23.399	14.498 (?)
,, рядові	23.253	26.662
Жниварки	67.837	68.915
Сінокоски, сіножатки	9.778	9.860
Снопов'язки	22.610	26.415
Ручні оприскувачі	774	888
Віялки	108.296	112.280
Куколеодсіювателі	4.356	5.531
Трієри	794	10 (?)
Молотилки кінні.....	808	707
Молотилки парові	4.482	4.691
	B 1909 р.	B 1910 р.
Сортiroвки	6.366	5.885
Кінні граблі	17.841	23.805
Кінні сіялки	16.989	24.523

IV. Норми споживання металу та металевих виробів (як вони опреділяються на підставі даних за 1909—13 роки).

Вони були такі:

	Метали- сирівці	Металеві вироби	Машини та іх частини	Сіл.-госп. машини та знаряддя	Разом
Середнє за рік					
Пудів	1.988.600	1.123.800	445.400	1.243.200	4.801.000
В %%	41,4	23,4	9,3	25,9	100,0
На душу	0,74	0,41	0,16	0,45	1,77

V. Деякі відомості про перевозки Кубанськими залізницями металів та металевих виробів.

1. Залізо (залізо, чавун та бляха — разом). Заліза за 1909—13 рр. кубанські станції зал. доріг пересічно на рік (в пудах):

	Прийняли	Одправили	Перевищення + одправок — прийомок
На теренах б. Кубанськ. об.	1.595.000	568.000	—1.027.000
,, „ Чорномор. г.	353.000	220.000	— 133.000

Зокрема

	Чавуна		Заліза		Бляхи	
	Прийняли	Одправили	Прийняли	Одправили	Прийняли	Одправили
Б. Куб. обл..	158.000	255.000	1.324.000	298.000	113.000	15.000
Б. Чорн. г. . .	50.000	95.000	296.000	123.000	7.000	2.000

2. Залізні вироби, машини, хліборобські машини. В 1914 році (початок війни) залізно-дорожні станції на теренах Кубанської обл. та Чорноморської губ. прийняли ѹ одправили тисяч пудів (перевищення одправок +, прийомок —):

	Залізних виробів		Машин		Хліборобськ. машин	
	Прий- няли	Одпра- вили	Прий- няли	Одара- вили	Прий- няли	Одпра- вили
Куб. обл.	658,1	373,6	—284,5	666,4	317,0	—394,4
Чорн. г.	87,8	192,2	+104,4	52,2	191,3	+139,1

	Залізних виробів		Машин		Хліборобськ. машин	
	Прий- няли	Одпра- вили	Прий- няли	Одара- вили	Прий- няли	Одпра- вили
Куб. обл.	658,1	373,6	—284,5	666,4	317,0	—394,4
Чорн. г.	87,8	192,2	+104,4	52,2	191,3	+139,1

МАНУФАКТУРНА ПРОМИСЛОВІСТЬ.

1. Одежда та білизна. За 1911—13 роки (дані про зал. дор. перевозки) розміри та норми споживання всякого рода матерії в країні означуються такими цифрами.

Пересічно за показаний період споживалося за рік:

	Спожито		Придає на 1 душу аршин
	Пудів	Аршин *)	
Лляна тканина (конопляна, джутова й т. і.)	38.882	3.110.560	1,1
Бавовняно-папірова тканина (ситець, бумазея, мадеполан)	458.407	114.601.750	40,5
Вовняна тканина (кашемир, важка вовняна тканина, костюмний матеріал).....	106.892	7.482.440	2,6
Інша тканина (селянське полотно) ..	16.246	1.299.680	0,5
Разом		126.494.430	44,7

*) При перечисленні даних в пудах на аршини приймалося, що: 1 пуд лляної тканини = 80 аршин; 1 пуд бавов.-пап. ткан. пересічно = 250 арш.; вага 146 аршин кашемиру = вагі 70 арш. важкої вовняної тканини = вагі 57 арш. костюмного матеріалу = 1 пуду; пересічно 1 пуд. вовн. тканини = 70 арш.; 80 арш. сел. полотна важить 1 пуд.

Виходячи з показаних приблизних норм, загальну річну потребу Кубані на мануфактуру на найближчий час можна обчислити такими цифрами (на аршини). Потрібно:

Лляної тканини..	3.850.000	Вовняної	9.100.000
Бавовняно-папіров.	141.750.000	Іншої	1.750.000

Вираховані суми треба визнавати на найближчий час мінімальними, бо це відноситься до часів, коли починалася війна Кубані з Сов. Росією; за час-же цієї війни населення, безумовно, страстило мало не всю одіж, білизну й т. і.

Фабрик для вироблення тканин (включаючи вовняні тканини, — див. «Вовна овечя», стор. —) на Кубані немає.

2. Мішки. Значна хлібна торговля Кубані потребує великого числа мішків. Власна продукція їх (хатня продукція та 1 фабрика, на якій працювало 40 робітників) в силі задоволити тільки незначну частину потреб. Тому мішки привозилися зовні. Пересічно до війни на Кубань привозилося що-року 123.607 пудів або 2.470.000 мішків (1 м. — 2 ф.).

3. Шпагат, мотузки, канати. В 1919 році виробленням шпагату зайнята була одна шпагатна фабрика та одна шпагатна майстерня, продукція котрих покривала тільки незначну частину потреби на шпагат. В головній-же своїй частині ця потреба задоволялася привозом. Привоз мотузяних виробів до війни, що-року збільшувався, в 1913 році доходив 213.000 пудів (за 5-тиліття пересічно що-року привозилося 196.900 пудів).

На Кубані дуже гарно росте волокниста рослина «кенафа», волокно котрої уявляє з себе прекрасний матеріал для вироблення мішків та мотузяних виробів. Поки-що вона росте (в значих розмірах) в дикому стані. Безумовно, вона буде культивуватись, згодом буде використана для потреб мануфактурної промисловости і буде міцною підставою для значного розвитку цієї промисловости на Кубані.

ПРОДУКЦІЯ ДЕ-ЧОГО З БАКАЛІЇ.

1. Продукція сірників. До війни сірники діставала Кубань з Росії; власної продукції сірників у країні не було. Нижче подана таблиця знайомить з загальним і душевим споживанням сірників на Кубані за останнє довоенне 5-тиліття. Споживалося на рік:

Роки:	Пудів:	Пачок: *)	На душу (пачок)
1909....	57.127	4.570.100	1,8
1910....	67.990	5.439.200	2,1
1911....	75.779	6.062.300	2,3
1912....	84.183	6.734.600	2,4
1913....	97.404	7.792.300	2,5
Пересічно на рік..	76.497	6.139.700	2,2

З наведеної таблиці видно, що споживання сірників за останні 5 років перед війною збільшувалося не тільки в своїх загальних розмірах, але й в нормі душевого споживання.

В 1919 році на Кубані заклалася й почала працювати перша сірникова фабрика (в Майкопі), що збудована була під час війни. Фабрика розрахована на вироблення 30.000 пачок у добу або (при 300 роб. днях) 9.000.000 пачок на рік.

Того-ж таки року була вже впоряджена й друга сірникова фабрика, що збудована була в м. Єйську.

2. Продукція свічок. Промислових підприємств, що виробляли сальні свічки (про воскові див. гл. «Бджільництво», стор. 36), немає. Потреба на свічки задовольнялася почасти хатнім промислом (воскові, а в останній час і лойові свічки), почасти привозом із Росії. За даними 1909—13 рр. на Кубань привозилося що-року пересічно 7.810 пудів свічок.

Норми споживання населенням свічок дуже сталі й означаються цифрою в 0,003 пуди на душу на рік, що разом за рік складає біля 10.000 пудів; в них приблизно половину треба покласти на лойові, що їх треба привозити з-за кордону, як що не буде організована продукція їх у межах країни (для організації такої продукції яких-будь несприятливих для неї умов на Кубані немає).

3. Чай. Вся потреба країни на чай задовольнялася до війни виключно привозом зовні. На Кубані цей продукт не виробляється. В останнє довоєнне 5-тиліття привозилося на Кубань так званого хинського (китайського) чаю що-року 47.165 пудів. Душеве споживання чаю складало 0,017 пуда, або 0,68 фунти на рік. Таким чином, для задоволення потреби населення на чай по нормах довоєнних часів потрібно було-б приблизно 2.380.000 фунтів на рік.

За час війни, коли запас хинського чаю на ринкові зменшився, а ціни на нього значно зросли, населення зменшило споживання натурального чаю й перейшло до сурогатів його, які мало воно

*) При перечисленні даних в пудах на пачки рахувалося, що ящик сірників, вмістимістю на 100 пачок, разом з тарою важить приблизно 50 ф.

дістати на внутрішньому ринку або виробити само. Хинський чай перестав бути предметом першої потреби й відступив своє місце овочевому та іншим сурогатам чаю.

Можна припустити, що в найближчому часі яка-небудь незначна частина довоєнного привозу вже буде задовольняти попит населення на справжній (хинський) чай.

ДЕ-ЯКІ ИНШІ ГАЛУЗІ ПРОМИСЛОВОСТИ.

1. Скло та скляні виробі. Скло, скляні та фаянсові вироби Кубань одержувала зовні. Розмір споживання цих предметів означається (на підставі даних про зал.-дор. перевозки) такими цифрами.

За 5-тиліття 1909—13 рр. привозилося пересічно що-року:

Посуду скляного	105.800	пуд.
Фарфору, фаянсового посуду та виробів	59.900	„
Пляшок та горільчаного посуду	62.600	„
Скла листового та віконного	164.400	„
Разом..	392.700	„

Частина потреби населення задовольнялася також і власною заводською продукцією та хатнім промислом. За даними 1919 року на початку цього року на Кубані функціонувало три скляні заводи (два в Катеринодарі та один в Армавірі) з числом робітників біля 300. Ці заводи виробляли, головним чином, скляний посуд. Віконне скло на кубанських заводах не вироблялося зовсім.

В найближчі роки фаянс та фарфор, мабуть, не будуть мати збуту, поки не буде задоволена, безумовно, більш гостра й насущна потреба на скло віконне. Потреба на посуд та пляшки частинно буде задовольнятися місцевою продукцією та хатнім промислом (гончарні вироби), почасти-ж повинна бути покрита привозом. Що-до віконного скла, то потреба в ньому в найближчі роки буде покриватися, певно, тільки привозом, при чому, розміри потреби, безумовно, будуть значно вищі від тих, що характеризують період довоєнний.

2. Главберова сіль. В 1919 році функціонував у межах країни один завод главберової солі, на якому зайнято було 160 робітників. Найбільша його продукційність, з тих відомостей, що маються, припадає на 1915 рік, коли на заводі добуто 68.005 пудів солі. Ця сіль почасти вивозилася за межі країни (за даними 1909—13 рр.

що-року вивозилося пересічно 7.400 пудів), головним-же чином, йшла на місцеві скляні заводи.

3. Папірова продукція. Папірових фабрик немає. Вся потреба на всякий папір задоволялася привозом із Росії та закордону.

Пересічно що-року привозилося:

Паперу обгорткового, цукрового та картону..... 84.000 пуд.

Інших сортів паперу (газетний, папір до писання то-що) 64.000 „

Розподілення це треба вважати за приблизне.

Для заведення папірової продукції на Кубані, її існування тут та розвитку підстави маються: буде величезний попит на книжку, підручники, газету, канцелярський папір; населення вже здавало скупщикам потрібні сирівці (ганчірки то-що); ганчірок в останнє довоєнне 5-тиліття вивозилося пересічно 44.400 пуд. що-року; є невичерпані запаси таких сирівців, як солома, очерет, ліс.

ФІНАНСИ*).

1. Державні прибутки та видатки. В системі державних фінансів Кубань в складі був. Російської Імперії належала до країв з позитивним балансом, цеб-то, «доходних».

За даними 1913 року, державні прибутки й видатки що-до Кубані означалися такими цифрами (в золотих карбованцях):

Прибутки.

	Карбованців	% від суми прибутків	Всього по Росії
Безпосередні податки	2.805.524	8,4	7,9
Посередні „	3.797.778	11,0	20,6
Мита	3.017.395	8,7	6,7
Регалії	23.909.616	69,6	58,2
Зворот видатків держ. скарбу	713.410	2,0	3,4
Відчуження державн. майна	13.502 *)	} 0,3*)	} 3,2*)
Прибутки ріжного роду	75.838 *)		
Звичайних прибутків	34.333.063		
Надзвичайні ресурси.....	5.904 *)		
Усього ..	34.338.967	100%	100%

*) Всі дані, наведені в цім розділі, відносяться до часів, коли Кубань входила в склад Рос. Імперії.

В и д а т к и.

	Карбованців
Найсвятіший Синод	201.794
Міністерство Внутрішніх Справ.....	1.245.438
Міністерство Фінансів	6.926.172
Міністерство Юстиції	1.094.845
Міністерство Двора	8.713
Міністерство Народної Освіти	1.715.559
Міністерство Шляхів.....	396.526
Міністерство Торгу й Промислу	503.337
Державне Управління Землеустроюства ..	858.459
Державне Управління Коннозаводства ..	3.039
Міністерство Військових Справ	2.470.479
Морське Міністерство	109
Державний Контроль	9.724
Система Державного Кредиту	1.699
Разом звичайних видатків	15.435.892
Надзвичайних видатків	107.908
	15.543.800

Коли об'єднаємо всі відомственні видатки в групи за характером призначення їх, будемо мати такі порівняння:

	Карбованців	В % *)	
		Кубань	Росія
Зовнішня охорона	2.470.500	16,0	24,6
Внутрішнє Управління.....	1.254.100	8,1	7,0
Духовна культура	3.012.200	19,5	9,1
Матеріальна культура	1.761.400	11,4	28,7
Фінансове Управління	6.937.600	45,0	30,6

2. Зрівняння державних прибутків і видатків. Порівнюючи загальні суми державних прибутків і видатків по Кубані, маємо такі цифри:

Звичайних прибутків	34.333.100
Звичайних видатків.....	15.435.900
Перевищення звичайних прибутків над звичайними видатками	+18.897.200

*) До загальної суми звичайних бюджетних видатків.

Надзвичайні та звичайні прибутки..	34.338.900
Надзвичайні та звичайні видатки ..	15.543.800
Перевищення	+18.795.100

Десятки міліонів (в 1913 р. біля 19 міліонів) йшло що-роцю з Кубані безповоротно. І тоді, як на Кубані російська казна, збираючи (в 1913 році) податків по 11 карб. 20 коп. з душі, витрачала тут з них на одну душу населення тільки 5 карбованців, в Росії витратилося (в тому-ж році) казною звичайних податків аж 17 карб. 90 коп. на душу. Ми тут маємо діло з звичайним для Московського царства економичним і політичним явищем, так званим «кормленієм» «центр-ра» за кошти «окраїн».

В дійності, однак, щорічну данину Кубані Москві треба вираховувати в багато більшій сумі, ніж 19 міліонів, бо не всі ті державні видатки, що показані вище, дійсно потрібні були Кубані та ще в показаних розмірах, не кажучи вже про те, що діяльність такого державного органу Російської Імперії, як Мін. Внутр. Справ (видатки на нього означалися для Кубані в 1913 р. сумою 1.245.438 карб.), безумовно, зменшили можливі результати народньої праці на великі міліони карбованців.

3. Деякі складові частини державних прибутків на Кубані.

1. *Окладні збори.* Податків цього рода в 1913 році поступило в російську казну по Кубанській області та Чорноморській губернії:

	По Кубан. обл:	По Чорн. губ:
Оподаткування нерухомостей в містах та містечках	273.500	112.600
Державне мешкальне оподаткування	70.900	13.700

Поземельні податки:

a) На сільські стани (сословія)	11.200	900
б) На землі приватного володіння	229.800	14.900
в) На землі міст та посадів.....	—	—
Податки з прибутків від грошових капіталів	158.575	
Державне промислове оподаткування	1.595.051	

2. *Посереднє оподаткування.* За даними Держ. Контроля посередні податки дали в 1913 р. такі цифри прибутків (в карбов.) по Кубанській області та Чорноморській губернії:

О п од а т к у в а н и я на п и т к і в (загальна сума) 496.864 карб.

Від спирту та вина	6.631	»
Від виноградних горілок	507	»
Від пива та меду	356.279	»
Патентовий збір	120.361	»

О п од а т к у в а н и я т ю т ю н у:

Акциз	481.385
Патентовий та додатковий збір	126.789
Оподаткування папирос та гільз (заг. сум.)	3.325

3. Таможенні збори (за даними Д-ту Тамож. Зборів). Новоросійська таможня дала прибутків: в 1911—13 рр. карб. 2.287.000 (пересічно); в 1914 р. — 2.153.000; в 1915 р. — 88.000 карб.

4. Земські фінанси. Як відомо, земство на Кубані не було заведено. (В Росії воно було заведено 1864 року). Це стало надзвичайно великою перешкодою для правильної та широкої організації всяких великих важливих галузей краєвого життя та краєвого народного господарства. На якому низькому рівні через це пробували тут земські (місцеві) фінанси, можна бачити з нижче наведених земських обрахунків за 1913 рік (за даними Казенної Палати):

A. Земські прибутки. Прибуткові статті земського господарства (в 1913 році) складалися з слідуючих сум (в карбованцях):

П о д а т к и	Кубанська обл.	Чорномор. губ.	Разом
1. З земель та лісів	—	67.571	67.571
2. З інших нерухомостей	—	66.005	66.005
3. З торговлі та промислу	169.507	22.454	191.961
4. Судового збору з цивільних справ в миров. судах.....	—	—	—
5. Бруковані вулиці та шосе	—	—	—
6. %% з капіталів у готівці....	—	—	—
7. Допомоги від казни.....	—	—	—
8. Допомоги з городських та військових сум	—	—	—
9. З капіталів в'язниць.....	—	5.277	5.277
10. Поворот позичок.....	1.250	168	1.418
11. Платня за лікування в земськ. лікарнях	—	—	—
12. Всякі прибутки	1.374	800	2.174
Всього	172.131	162.285	334.416

Відносне значення окремих статей прибутку в загальних сумах земського прибуткового обрахунку видно з порівняння для головних прибуткових статей, в %% до загальної суми: —

	З земель та лісів	З інших нерухомостей	З торг. та промислу	Інші прибутки	Разом
Б. Кубанська область...	—	—	98,2	1,8	100
Б. Чорноморська губ...	41,3	40,7	13,5	4,5	100

B. Земські видатки. Видаткові статті земського господарства в 1913 році дають такі цифри (в карбованцях):

	Куб. обл.	%	Чорном. г.	%	Разом
Горожанське управління	—	—	8.330	6,8	8.330
Впорядкування в'язниць	—	—	3.364	2,8	3.364
Судові мирові установи	—	—	—	—	—
Окружне опікування	—	—	—	—	—
Військова повинність	—	—	—	—	—
Земське господарство, рахівництво, ревизія, справо- здання	—	—	—	—	—
Народня освіта	—	—	24.550	19,8	24.550
Ветеринарна справа	26.817	10,7	830	0,6	27.647
Медична справа	132.830	53,5	34.380	27,4	167.210
Шляхи	86.268	34,7	36.694	28,9	122.962
Почта	—	—	—	—	—
Суспільне опікування	—	—	—	—	—
Народне господарство	2.412	1,0	12.092	9,8	14.504
Позички	—	—	—	—	—
Всякі видатки	108	0,1	4.885	3,9	4.993
Р а з о м	248.435	100	125.125	100	373.560

B. Загальний баланс земського господарства. За наведеними цифрами він представляється так (в карбованцях):

	Прибутки	Видатки	Чистий прибут. + дефіц. —	На 1 душу населення (копійки)		
				Прибуток	Вида- ток	Чистий прибут. + дефіц. —
Б. Кубанська обл.	172.131	248.435	—76.304	6	8	— 2
Б. Чорном. губ. . .	162.285	125.125	+37.160	116	89	+27

За даними земського відділу Рос. Мін. Внутр. Справ того-ж таки 1913 року в 34 земських губерніях Росії приходилося на мешканця: прибутків — 1 карб. 27 коп. і видатків — 1 карб. 90 коп.

Те, що в інших губерніях та областях виконували земські установи, на Кубані, за браком останніх, поклали самі на себе комуни (міські самоврядування та станичні, сільські та авульні громади). Багато де-що з того, що зробили земства, ці громади, само собою розуміється, зробити не могли. На те в них, діявших без органічного звязку між собою, кожна окремо (бо права не мали на об'єднання), не вистачило ні сил, ні засобів. Але все-ж таки початкову шкільну освіту ці комуни поставили були, проти інших частин Росії, дуже високо. На жаль, благами цієї діяльності в козачих станицях користувалася майже тільки сама козача верства, бо засоби на народню освіту надходили з джерел, що належали козачій верстві населення (так звані військові та станичні капітали та прибутки).

Г. Військових капіталів, за відомостями 1912 року, малося в карб.:

Належних всьому Війську	6.367.792
Спеціяльних та допомогових військових	1.055.538
Станичних	8.917.436

Із цих капіталів та прибутків покривалися видатки на учебні та лагерні збори, утримання Областного Управління, утримання шкіл та медичних і ветеринарних участків.

БАНКИ*).

1. Рос. Державний Банк. За даними 1914 року на теренах країни функціонувало 3 відділи Рос. Держ. Банку: Катеринодарський, Армавірський та Новоросійський. Обороти їх за 1914 рік визначалися такими балансовими даними (в тисячах карбованців):

Актив:	Катери-	Арма-	Ново-	Пасив:	Катери-	Арма-	Ново-	
водар.	вірськ.	вірськ.	вірськ.	водар.	вірськ.	вірськ.	вірськ.	
Каса	314	232	92	Вклади та біж.				
Дисконто	3.068	1.880	707	рахунок	1.519	655	423	
Позички під %%				Рахунок з Бан-				
папери	802	151	59	ками	3.659	5.044	513	
Позички під това-				Рахунок з казна-				
ри	4.558	3.780	372	чеством	3.787	276	273	
% % папери Банка	819	177	3	Інші пасиви	597	249	26	
	<u>Баланс ..</u>	<u>9.562</u>	<u>6.224</u>	<u>1.235</u>	<u>Баланс ..</u>	<u>9.562</u>	<u>6.224</u>	<u>1.235</u>

*) Відомости про кооперативні банки див. гл. «Кооперація», стор. 43.

Краєвого Банку, котрий виконував-би функції державного, на Кубані до революції не було й бути не могло. Під час революції, після проголошення Кубанню своєї незалежності, найвище управління відділами Рос. Держ. Банку на теренах Кубані перейшло до Міністерства Фінансів Кубані (так само управління рос. державними ощадними касами та казначействами). До цього часу відноситься й відкриття відділу Банка в Єйську, а також постанова про відкриття відділу в Майкопі.

2. Державні ощадні каси. Сума вкладів у державні ощадні каси та зміни їх визначаються слідуючими цифрами.

Число книжок в ощадних касах було:

	В 1914 році		В 1916 році		Збільшення в %, до 1914 р. числа вкладчиків за 2 роки	
	По всіх видах вкладів	В тому числі рільництво з хлібороб. промислом	По всіх видах вкладів	В тому числі рільництво з хлібороб. пром.	По всіх видах вклад.	В тім числі рільн. з хлібороб. пром.
Б. Куб. обл. ...	67.192	22.077	82.141	27.323	22	24
Б. Чорном. г...	17.449	2.092	20.544	4.517	17	116
Разом	84.641	24.169	102.685	31.840	21	32*)

Сума вкладів за показані два роки збільшилась так (в тисячах карбованців):

Таблиця № 1.

	1914 рік		1916 рік		Збільшення за 2 роки в процентах	
	По всіх видах вкладів	В тім числі рільн. з хлібороб. промислом	По всіх видах вкладів	В т. числі рільн. з хлібороб. промислом	По всіх видах вкладів	В тім числі рільництва з хлібороб. промислом
Б. Куб. обл. ...	13.416	4.180	25.135	6.601	87	58
Б. Чорном. г...	2.872	310	4.348	766	51	147
Разом....	16.288	4.490	29.483	7.367	81	64

Сума вкладу, що припадала на 1 книжку, за ті-ж самі роки збільшилась так (в карбованцях):

*) За той-же час збільшення по всій Росії сталося, відповідно, на 11% і 15%.

Таблиця № 2

	1914 рік		1916 рік		Збільшення за 2 роки в процентах	
	По всіх видах вкладів	В тім числі рільництва з хлібороб. промислом	По всіх видах вкладів	В тім числі рільництва з хлібороб. промислом	По всіх видах вкладів	В тім числі рільництва з хлібороб. промислом
Б. Куб. обл. ...	199,6	184,8	305,9	241,5	53	31
Б. Чорном. г. ...	164,5	148,1	211,6	169,6	29	14

Вкладок народніх мас поступило (див. табл. № 2) через державні ощадні каси й пробувало в 1916 році в руках держави на суму біля 30.000.000 карб. (більш, ніж в 1914 році на 13.195.000 карб.). Але, і це характерно для внутрішньої економичної політики бувшої Росії, з тих десятків міліонів карбованців, що взяла була держава у широких мас населення, цьому населенню не відавалося на Кубані в формі кредиту для його господарчих продукційних потреб через утворені ним самим народні кредитові установи — кооперативні банки й товариства — й деятої частини того, що внесло було населення до ощадних кас.

3. Міські банки. На теренах країни в 1912 році функціонувало 6 міських банків (5 в Кубанській обл. і 1 в Чорноморській г.). Об'єднаний баланс цих банків на 1 січня 1913 року означався такими цифрами (в тисячах карбованців):

Актив:	Куб. обл.	Чорном. г.	Пасив:	Куб. обл.	Чорном. г.
Каса та біжучі рах-ки	611,4	135,9	Основний капітал ..	1.118,4	90,4
Борги клієнтів	5.695,4	1.182,4	Капітали запасний та спеціальні	214,0	10,3
Кореспонденти	178,8	133,6	Вклади	4.408,4	1.036,9
Інші статті актива ..	198,6	19,1	Позички	465,5	106,1
			Кореспонденти	174,9	142,8
			Інші ст. пасива ..	303,4	85,1
Баланс ..	6.684,6	1.471,0	Баланс ..	6.684,6	1.471,0
		8.155,6			8.155,6

Пересічно на одін міський банк припадало карбованців (в тис.):

	Боргів клієнтів	Вкладів	Основного капіталу	Баланса
По Кубані (з Чорномор. губ.)	1.146,3	907,6	201,5	1.359,3
Пересічно по Росії	674,7	602,1	147,2	856,7

4. Т-в взаємного кредиту на 1 січня 1915 р. було 72, в тому числі:

	Число товариств	Число членів	На 1 т-во членів
В б. Кубанській обл.....	67	25.621	382
В б. Чорноморській губ.	5	4.177	835

Обороти цих установ характеризуються слідуючими балансовими даними (на 1 січня 1915 року), в тисячах карбованців:

	Куб. обл.	Чорном. г.	Разом
Актив:			
Каса, біжучі рахунки, цінні папери ..	1.074,4	60,9	1.135,3
Всякі видачі	15.875,1	1.273,0	17.148,1
Кореспонденти	1.249,4	62,2	1.311,6
Інші активи	6.259,1	247,7	6.506,8
Баланс....	24.458,0	1.643,8	26.101,8
Пасив:			
Основний капітал.....	4.642,0	280,0	4.922,0
Капітали запасний та спеціальний....	313,1	10,5	323,6
Вклади	9.914,6	735,8	10.650,4
Позички	4.994,0	359,9	5.353,9
Кореспонденти	2.862,0	235,3	3.097,3
Інші пасиви	1.732,3	146,9	1.879,2
Баланс....	24.458,0	1.643,8	26.101,8

Таким чином, на одну установу та 1 члена приходилося (в карб.):

	На 1 установу			На 1 члена		
	Видач	Вкладів	Баланс	Видач	Вкладів	Баланс
Кубан. обл.	236.942	147.979	365.045	620	387	955
Чорномор. губ.	254.600	147.160	328.760	305	176	394

Відносно невеликі обороти тов-в пояснюються, з одного боку, тим, що в той час, до якого відносяться наведені дані, ці тов-ва були ще дуже молодими (значна більшість їх нараховувала тільки декілька років життя), а з другого боку, тим, що вони натрапили в своїй роботі на сильну конкуренцію з боку кредитових кооперати-

вів (установи дрібного кредиту), промисловість же та торговля (для потреб котрих і повинні були утворюватись т-ва взаємного кредиту) находилися в станицях (де, головним чином, народжувалися ці т-ва) ще далеко не на високому рівні розвитку.

5. Приватні комерційні акціонерні банки. Місцевих акціонерних банків до 1912 року на Кубані не було. Тут функціонували тільки відділи Петербурзьких банків (Руссько-Азіяцького, Руського Торгово-Промислового, Озівсько-Донського, Руського для Зовнішньої Торговлі та Волжсько-Камського); ці банки мали на теренах країни біля 25 відділів.

Перший кубанський приватний акціонерний банк був закладений 1912 року в Армавірі під назвою «Північно-Кавказький Комерційний Банк»; за ним другий — «Чорноморсько-Кубанський» в 1919 р. в Катеринодарі.

Цей останній перетворився з 1-го Катеринодарського Т-ва Взаємного Кредиту, найбільшого й найміцнішого зо всіх тов-в взаємного кредиту на Кубані.

Північно-Кавказький Комерційний Банк мав свій відділ в Катеринодарі, а Чорноморсько-Кубанський — в Новоросійську.

ЧЕРГОВІ АКТИ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ КРАЇНИ.

Кубань, без сумніву, володіє природними багатствами в тій мірі, що потрібна, щоб існувати на свої власні засоби. Добрий, ро-дючий ґрунт, сприятливі для хліборобства та скотарства підсоння; великі, майже цілинні ліси; багаті на рибу ріки й моря; присутність подостатної міри рідкого й твердого палива в надрах землі; прекрасні умови для використання водяної енергії в цілях електрофікації; дуже гарні умови для упорядкування кліматичних станцій та курортів.

І в той-же час ми знаходимо тут значні площі необробленої землі; невисоку пересічно врожайність тієї площі, що вже обробляється; зачаточний стан фабрично-заводської продукції (особливо металургичної та мануфактурної) та гірської промисловості, а також лісової та рибної; слабо розвинуту сітку залізниць і повну відсутність бітих шляхів (шосе).

Щоб з'ясувати собі цю невідповідність між дійсним станом господарства країни та економічними можливостями тут, треба

знати ті умови, в яких проходило життя населення, воля й праця котрого, зрештою, представляє собою головне багатство всякої країни.

* * *

Політика Росії що-до Кубані в основних своїх рисах зводилася до того, щоб відсунути козацтво яко-мога далі від усякої культури, позбавити населення країни можливості виявляти ініціативу в справі будування краєвого господарства, не допустити виявлення самодіяльності його. Російське правительство змагалося зберегти за-для себе в козацтві грубу фізичну силу, що слухняно виконувало-б волю його; хотіло зберігти воєнну організацію, бойову силу та усунути, в міру можливості, з своєї дороги до цієї мети все те, що так чи інакше могло наближати козацтво в укладі його суспільного та господарського життя до звичайних норм культурного спільнотного життя.

І воно, це правительство, робило в цьому напрямку все, чому тільки життя не ставило цілком вже непереможних перешкод. Воно відбірає в козацтва його давнє, що завше йому належало, право збиратися на Раду (народні вбори) та вибрати отамана, й само призначає отамана та ще в осіб сторонніх, чужих країні. Усуває населення від керування справами країни й іншими способами: в той час, коли в Росії було вже заведено і кілька десятиліть існувало вже земство — господарська автономія губерній та повітів (правда, змарніла, квола, що вічно тремтіла за своє життя, вічно начувалася поліцейського, який от-от прийде й задушить), — на Кубані про земство не можна було й помислити. І окремі поселення валишалися цілком одне від одного розлученими, роз'єднаними, відокремленими, нічим між собою незвязаними, чому ніяких спільнотних заходів економичного чи культурного характера спільними силами здійснювати не могли. Не могли вони через це піднести до потрібної висоти ані агрономичної чи медичної допомоги, ані санітарії, ані дорожній справи тай ніяких інших заходів, які вимагали об'єднання більш-менш значних сил.

В той час само правительство не виявляло ніякого клопоту про те, щоб способи ведення лісового господарства, рибальства та сільського господарства (галузі промисловости, що мають на Кубані найперше значіння) змінювалися та вдосконалювалися.

Одержанючи від Кубані біля 20 міліонів карбованців чистого прибутку (перевищення валового прибутку в імперську казну по

кубанській області над видатками казни на управління областю та на потреби її), правительство не впоряджує ні однієї вищої школи, ні однієї не тільки вищої, а навіть і середньої сільсько-господарської школи в країні, що майже виключно живе з рільництва. Ніяких технічних школ. Цілком негативне відношення взагалі до змагання козаків до вищої школи. «Казак єсть і должен бить воином», от те правило, що ним керувалося російське правительство, коли розвязувало всякі питання козачого побуту та життя козацької країни.

І це правило не було порожньою фразою. Воно сповнялося в дійсності, за ним слідувала практика: всі козаки обтяжені були військовою повинністю, що тяжила над кожним із них до 38-літнього віку (спочатку одбування так званої «действительной служби», а потім щорічне одбування лагерних переглядів та зборів).

Цей лад вимагав обмеження волі що-до зміни місця пробування (явище, що навіть у рабській дореволюційній Росії давно вже в інших краях Росії одійшло в минулі).

Невільний стан у найкращі роки життя повинен був руйнівничо, убійчо відбиватися на господарській діяльності козака: відбірався безглуздо час, завязувалися руки, вбивалась енергія, душилася творча ініціатива. Але тодішні порядки не тільки убійчим способом, згубно діяли на розвиток економичної діяльності козацтва. Вони наносили й прямий, безпосередній, явний ущербок його господарству, бо козак обов'язаний був виходити на військову службу та всякі збори й перегляди у власній одежі, на власному коні та з власною холодною зброєю.

Ті з великих економичного та культурного характеру заходів, що могли-б бути здійснені тільки земством або казною (будування бітих шляхів, поліпшення хліборобства та інших галузів сільського господарства, медична та санітарна справа й т. д.), не можна було здійснювати, бо й самого земства не існувало та й надій на впорядження його також ніяких не було; а казна російська вміла тільки «собірати», повернати-ж хоч-би половину зібраного покладала за цілком непотрібне. Ті-ж заходи, що можна було їх здійснити шляхом іншого складування народніх сил і засобів, не було змоги здійснити або здійснювалися вони над міру звільна й після впертої та довгочасної боротьби, бо правительство просто не дозволяло що-небудь робити для такого складування сил. Так, напр., прохання про дозвіл організувати на Кубані кредитовий кооперативний союз лежало під важким пресом

у петербурзьких канцеляріях цілих сім років; за право будування двох краєвих залізниць (Армавір-Туапсинська та Кубансько-Чорноморська), — й не за казенні навіть кошти, а за кошти станичних громад, — кубанське козацтво також борося кілька років; відчинити в Катеринодарі політехнікум стало можливим тільки під час революції, цеб-то, тоді, коли Росія фактично вже не відала справами Кубані; скликати Красну Раду бувало можливим теж тільки в ті моменти, коли твердині петербурзькі починали хитатися (час революцій 1905 і 1917 рр.).

Воєнно-кріпацький стан, в якому пробувало козацтво, тяжко відбився на розвязанні й ще однієї великої справи, що дуже близько стосувалася до справи поширення та вдосконалення кубанського сільського господарства взагалі та рільництва, як одної з галузей його, зокрема й особливо.

Станичні громади володіли землею не на праві власності, а тільки на праві користування. Вся земля належала всьому Війську. Військова Рада мала право змінювати межі тих земель, що ними користувалися окремі станичні громади, а також час-од-часу перерозподіляти ці землі з тою чи іншою метою. Зного боку і кожна станиця, маючи в своїм пожиткуванні частину території, розподіляла її між своїми членами, зоставляючи ту чи іншу частину її неподільною, про запас, для наділення землею підростаючих козачат. Звичайно, ці запаси періодично вичерпувалися й тому для утворення нових запасних фондів треба було час-од-часу робити загальні для станиці переділи, а самі запаси мобілізувати шляхом зменшення встановленого в даній станиці земельного пайка (наділу). Такі переділи робили станиці через ріжні протяги часу (через 6—12 рр.).

Ці земельні порядки повелися на Кубані з часів заснування Кубанського Козачого Війська; існують вони й до цього часу; козаки, коли зробилися повними господарями на своїй території, не визнали за потрібне і можливе їх змінювати.

Позитивний бік цього земельного ладу настільки поважний, що говорити про скасування цих порядків і заміну іншими (передача землі в приватну власність) не можна тай даремно було-б, бо козаки на це не підуть. Але цей земельний лад мав і слабу сторону. Кожний хлібороб, знаючи, що через певний строк (під час найближчого переділу) він одержить іншу ділянку землі, не робить зовсім, або-ж як що й робить, то дуже неохоче, всього того, що конче потрібно для збільшення її врожайності, чи, принаймі, для охоплення її всієї площини.

рони її в попередньому стані. Земля, таким чином, обезсилювалася, виснажувалася, прибуточність її що-року зменшувалась.

Щоб найти вихід із цього становища (а вихід цей, очевидно, повинен полягати в тому, що в існуючі земельні закони та порядки вносяться де-які корективи), конче потрібно було народнім масам поперед усього близче підійти, стати до землі, до її інтересів та потреб, а для цього треба було віддати їй значно більше часу, любови та уваги. Але як-раз оцього й не міг зробити козак, що ввесь час пробував в стані раба військового ладу, а не вільного творця-хліборода.

* * *

Не назавжди зостанеться сучасний стан. Кубань виборе собі волю, і перед нею встане питання про найближчі, найпекучіші, найсрочніші заходи, що конче потрібні для відбудови всього зруйнованого під час війни з Росією та для утворення й розвитку всього того, що для економичного й духовного добробуту її народу було потрібне й тепер потрібне, але чого не могла вона зробити, пробуваючи в складі Росії.

Який-же напрямок візьме її творчість в сфері економічних справ? Що визнає вона за конче потрібне для задоволення всяких матеріальних потреб свого народу й для оживлення досі марно занедбаних її природних скарбів, для добра свого й інших країн та народів?

* * *

Не можна провістити й в усякому разі зхарактеризувати тут або перечислити всі ті заходи й питання економічного характеру, на яких зупинить в найближчий час увагу свою кубанський народ. Але де-котрі з них, цілком ясні вже, мають для Кубані дуже велику важу, й про них можна говорити вже тепер.

1. Нова організація оборони країни. Оборона Рідного Краю буде визнана за перший і святий обов'язок для всіх його громадян, без усякого винятку. Буде зроблено все, що конче потрібно зробити в тих цілях, щоб кожний громадянин не тільки мав за обов'язок боронити країну та хотів її боронити, але щоб він міг і вмів це робити. Але все оце буде робитися й буде зроблено таким чином, щоб країна мала й зберігла свій властивий їй хліборобський характер, а не характер військових поселень (постійних лагерів), як то було до революції, й щоб приготова до справи оборони держави

досягалася з мінімальною витратою народом його робочого часу й матеріальних засобів та з мінімальним обмеженням його особистої волі. Все безглузде, для справи непотрібне, для господарства Кубані шкідливе, що було в справі відбування військової повинності козаками в часи дореволюційні, вільний кубанський народ має реформувати, змінити або й відкинути зовсім.

2. Організація місцевого самоврядування. Надання народу права й можливості виявляти ініціативу в справі будування свого життя — конче потрібна підстава для успіху його економичної діяльності. Організація місцевого (міського, окружного та станичного й авульного) самоврядування в наданням останньому широких прав у сфері місцевих господарських питань, буде, без сумніву, першочерговим заходом вільної Кубані. Ці установи, об'єднуючись одна з одною, складаючи свої сили, зможуть в недовгий час досягти значних успіхів в справі розвязання між іншим таких болючих для Кубані питань, як медична та санітарна справа, будування трактових шляхів, піднесення (при допомозі агрономичної організації) врожайності кубанських степів (котрі, коли уважно до них поставиться, можуть родити не 60, пересічно, а 160 пудів в десятині) та питання про раціональне ведення в країні скотарства, садівництва та городництва й доцільне використування їх продуктів.

3. Надання іногородньому населенню обов'язків громадяніна. На Кубань здавна поступово переселялися з України, головним чином, селянє, котрі, осідаючи тут, фактично користувалися зо всього того, що могла дати країна для прикладання праці й знання, але не несли на собі всіх обов'язків, силою обставин покладених на козаків. Це — так звані «іногородні». Вони складають половину всього населення Кубані. Більша частина їх кріпко звязала вже долю свою з долею країни.

Без сумніву, в умовах нового, вільного життя це ненормальне явище здоровий народній розум правильно оцінить, й всі трудящи, всі ті, хто визнає свою країну за свою отчизну, підуть у-ряд, плече-з-плечем, щоб об'єднаними, вже спільними зусиллями, як будувати й впорядковувати життя країни, а в йому свое особисте, так і захищати її внутрішній спокій та зовнішню безпечності, свою честь та свої в ній достатки.

Тепер не можна собі навіть уявити, який величезний вплив на зрист економичного добробуту Кубані й розвиток її промисловості матиме розподіл на все її населення громадянських обо-

в'язків, що й до революції несла на собі тільки козача половина цього населення, та надання прав громадянина всім тим, хто буде покликаний до сповнення всіх обов'язків. Бо крім видимого, очевидного й дуже значного, збільшення числа активних будівничих країни, через цю реформу буде вчинено величезну зміну на ліпше в сфері моральних відносин; це-ж явище змірити та представити, показати в числах — ніхто не може.

4. Піднесення рівня сільського господарства. Організація збути продуктів його. Та «дбайлива» увага з боку російського правительства, якою кубанська кооперація весь час користувалась, та байдуже відношення цього правительства взагалі до справи російської хлібної торгівлі, привели до того, що кубанська пшениця, найвищої добrosti, розцінювалася на всесвітньому ринкові нижче від хліба інших країн: торговля кубанським хлібом опинилася в руках некультурних і хижих засипщиців, що дуже просто на свою роля дивилися, в наслідок чого, між іншим, не тільки не чистили той хліб, що засипали, коли відправляли за кордон, а, навпаки, те порівнюючи чисте зерно, що його приймали від хліборобів, свідомо засмічували. Коли такі засипщики на таких операціях заробляли, й дуже добре заробляли, то кубанський хлібороб тай вся країна на тих-же операціях рік-у-рік терпіли великі, дуже великі, які тільки злочинством політики пояснювалися, збитки в формі недобору на хлібі, що країна за кордон відправляла.

Виключно важливе питання про те, що з кубанським хлібом по виході його з рук хлібороба діється, вільна Кубань поставить і так його розвязати зуміє, як того його важливість вимагає: на всесвітній ринок воно зможе дати й дасть цілком чистий й цілком визначного типу хліб, а також і на становище інших галузів сільського господарства та на оброблення й збут їх добутків і виробів увагу зверне.

5. Постачання сільсько-господарського інвентаря та ввозне мито. Російське правительство, поклавши метою насадити та зміцнити «отечественную» фабрично-заводську промисловість у чисто хліборобській, рідко населеній та некультурній країні, за найбільш певний шлях до цього визнало встановлення такого високого мита на закордонні сільсько-господарські машини та знаряддя, кончє потрібні для селянської (але не поміщицької) Росії, що зробило ці машини та знаряддя для широких мас хліборобського населення майже неприступними. Так дбало воно про поступ селянського господарства, про розвиток хліборобства, коло якого працювало

90% населення Росії. Звичайно, на Кубані ці машини й знаряддя все-ж таки купували (селянство Великоросії воліло краще зостатися з «сохою» — хліборобське знаряддя, що своїм складом та зовнішністю мало чим одріжняється від «плуга» доісторичної епохи), але 1) в меншім числі, ніж то потрібно було-б, і 2) переплачуючи (й таким чином знесилуючи свої господарства) величезні суми в користь лінивих, недіяльних, нерухливих, хорих на майже повну атрофію підприємчої та творчої ініціативи, але хижих російських промисловців, котрі промисловости, яка змогла-б при вільній боротьбі конкурувати з європейською, не утворили тай утворити її, спокійно почиваючи під покровом надійного мита та в умовах дійсності російської, розуміється, не могли.

Цій мудрій таможенній політиці на Кубані не може бути місця й не буде. Ніякого ввозного мита на сільсько-господарський інвентарь, що привозиться в чисто хліборобську країну й потрібний для розвитку головної галузі народного господарства цієї країни — хліборобства, — на Кубані не повинно бути й, певна річ, не буде. Бо треба поліпшити добристі продуктів сільсько-господарської праці на Кубані та тричі побільшити врожай її хліба.

Звичайно, не всі залізниці будуються тільки з міркувань комерційних. Бувають і бездоходні й навіть дефіцитні, так звані «стратегичні». Оттак само й не всі фабрично-заводські підприємства будується та впорядковуються за-для того, для чого вони взагалі будуться, цеб-то, з надіями на приємний дивіденд; бувають і серед них — «стратегичні» (й то будуть, без сумніву, такі й на Кубані). Але-ж в такому разі й існування їх повинно забезпечуватися тими-ж шляхами й способами, що вишукаються взагалі для оборони держави. Бо-ж не можна, організуючи оборону землі, до такого економичного стану її доводити, коли й «обороняти» буває вже нічого.

6. Впорядження шляхів. Битих шляхів (шосе) немає, бо не було тої організації, що їх будування на себе взяла-б — не було окружних та областного самоврядування. Залізниць замало, бо право на будування їх треба було «вигрізати», тай ніколи було населенню як-слід, близько до цієї справи стати. І країна що-року на кілька місяців завмірала, в невилазній грязюці потопаючи, бо ґрунт Кубані в тій-же мірі неприязній до хлібороба, що по йому в час дощів продукти праці своєї перевозить, оскільки щиро нагороджує його за його, ратая, посіви.

Повна відсутність битих шляхів і недостатній розвиток сітки залізниць приносить незчисленні збитки хліборобському насе-

лению, — примушенному в певні періоди року перевіз припиняти й в усякому разі дуже значну силу своєї упряжної худоби змучувати, — і всій країні, не мавши спроможності, через брак конче потрібних шляхів, використовувати лісові та гірські добра свої, що знаходяться якраз у тих районах, котрі на шляхи найбільш бідні.

Визволившись з-під зовнішнього рабства, країна захоче встати й онімілі частини свого тіла розправити. Й тоді вона ще дужче відчує, ніж це почувала досі, що відсутність ~~добре~~ впорядкованих шляхів в житті країни має таке ж значіння, яке мають для всякого живого тіла відомі фізіологичні явища, що приводять його до параліча.

Питання про шляхи стане для кубанського народу в цілому, для його правительствених та ріжних громадських органів, для його громадських і приватних промислових і торговельних підприємств та, нарешті, для окремих осіб одним із самих пекучих і пильних. Конче потрібні шляхи утворені будуть і в самому недовгому часі.

7. Технична освіта. Гірські багатства країни сплять; ліси стоять в первісному стані; лани заражені або заражуються надзвичайно живучими бур'янами. Бо народ не мав достатно волі, щоб як-найближче до цього господарства стати; часто-густо до своїх добр шляхів не мав; нарешті, й не знав як-слід, де й що, власне, в його с, а те, про існування чого знат, не завжди вмів найкраще за-для себе використати. Ніяких технических шкіл не було у нього, бо, на думку російського правительства, його призначення в тому полягало, щоб добре рушницею та шаблею володіти та добре воювати, а не вчитися, промислові підприємства творити або торгувати. Через це ті представники козацтва, котрим все-ж таки щастило, як крізь вушко голки, у вищі техничні школи (що находилися за межами Кубані) «пролізати», в більшості випадків до рідного Краю не верталися, бо там їм ні до чого було пристати, ніде було приклади свої знання й працю; кожний з них десь далеко від батьківщини, як «вічний жид», як приблуда без роду й племени, блукав, десь щось робив, у когось служив, для когось творив, — у той самий час, коли рідний край може найбільше й знання цих «бездніх» і праці їх потрібував.

Цьому явищу не буде вже місця в майбутньому. Одним із перших актів Кубані, що безпосередньо за розірванням російських ланцюгів наступили, було відкриття в себе вищої школи — Кубанського Політехнікума. Це — початок. Країна вкриється сіттю

технічних шкіл ріжних ступенів та призначень. Ці розсадники технічних знаннів дадуть людей, які вже не будуть шукати батьківщини (як то було хоч і в дуже недалекому, але все-ж таки вже минулому), бо вона в них вже єсть. Вихованці цих шкіл понесуть свої знання й уміння в ріжні промислові та комерційні господарства країни; прийдуть, при посередництві органів місцевого самоврядування, на поміч хліборобові; оглянуть і вивчати кожний, навіть, може найдрібніший куточок батьківщини й скажуть рідній країні, чим вона володіє, як і по якому плану далі їй вести своє господарство й, зрештою, що нового можна й треба в цьому господарстві їй завести та як і в якій послідовності можна це зробити.

* * *

Впорядкування мережі спеціальних (технічних та комерційних) шкіл — от те сьоме з заходів загального характеру, що, без сумніву, країна здійснить й що, — впливаючи в тому-ж напрямку, в якому впливати будуть на життя країни інші, вищезгадані заходи, — у всіх галузях економічного життя її колосальні зміни викличе. Порукою тому — наявність на теренах країни цінних природних об'єктів для праці та змагання до знання й любов до праці й діяльності того населення, що є господарем країни.

* * *

Всі ці заходи будуть здійснені; на всіх сторонах життя країни відіб'ється їх сила; країна почне жити багатим ріжноманітністю життям і примножить потрібні їй та іншим країнам і народам дарунки її землі й вод... як-що який-небудь, числом більш сильний народ, не втрутиться в життя її, не вчинить над народом її насильства та не накине на нього ярмо неволі.

Але-ж це буде, як-що буде, нещастя Кубані, тяжке горе її народу, а не воля його...

15. VII. 1922.

ДОДАТОК.

НАЙБЛИЖЧІ СУСІДИ КУБАНІ НА КАВКАЗІ

(Ставропольщина та Терщина).

Загальні відомості.

1. Територія. Ставропольщина та Терщина (в складі був. Російської імперії — Ставропольська губ. та Терська обл.) займають східну частину Північного Кавказу. Загальна площа, яку займають вони, має: Ставропольщина — 47.723 кв. верст (або 4.971.161,7 дес.) і Терщина — 64.070 кв. верст (або десятин 6.673.979,7). За старими адміністративними одиницями розподіляється простір їх так:

	Простір (кв. вер.)	Число во- лостей та станиць	Число сільських громад	Число міст
Ставропольщина:				
1. Ставропольський повіт ..	6.468	22	22	1
2. Олександрівський „ ..	6.763	25	25	—
3. Благодаринський „ ..	8.542	41	41	—
4. Медвіженський „ ..	6.803	38	38	—
5. Святокрестовський „ ..	6.745	32	32	1
6. Агікулакське пр. ..	1.720	—	—	—
7. Турхменське „ ..	7.901	—	—	—
9. Дербетовський ул. ..	2.780	—	—	—
Разом ..	47.723	158	158	2
Терщина:				
1. Владикавказька окр. ..	4.955	42	42	1
2. Веденська „ ..	3.372	47	47	—
3. Грозненська „ ..	3.936	28	28	1
4. Кізлярська „ ..	12.124	35	35	1
5. Моздокська „ ..	5.880	20	20	1
6. Назриновська „ ..	2.468	21	21	—
7. Нальчикська „ ..	9.351	60	60	1
8. П'ятигорська „ ..	5.088	21	21	1
9. Сунженська „ ..	3.702	20	20	—
10. Хасав-Юртська „ ..	4.796	31	31	—
11. Карапогайське пр. ..	7.898	—	—	—
Разом ..	64.070	325	325	6

2. Населення. I. Загальне число населення, за даними Централівого Статистичного Комітета був. Росії, на 1 січня 1915 року означалося (в повних тисячах) такими цифрами:

	В містах	У повітах	Разом	На 1 кв. версту мешканців:	
				Всього	Сільськ.
Ставропольщина	82.600	1.270.900	1.353.500	28,4	26,6
Терщина	240.600	1.074.300	1.314.900	20,5	16,8
Разом ..	323.200	2.345.200	2.668.400	—	—

II. Склад населення. А) Поділ на мужське та жіноче. В одній і другій країні помічається перевищення мужеського населення над жіночим. На 100 чоловіків припадає жінок: на Ставропольщині — 98,5 і на Терщині — 92,6.

Б) Поділ на міське та сільське. Між числом міського та сільського населення існувало таке відношення: на 100 душ усього населення припадало душ сільського населення: на Ставропольщині — 94,4 і на Терщині — 81,4.

В) Поділ за національною ознакою. За національною ознакою населення країн поділялося за даними російської статистики на 1 січня 1914 року так (в % до загального числа населення):

	Українці ї Росіяне	Киргизи, Калмики, Монголи	Вірмен- ни	Турко- тат.	Кавк. горди	Німці	Жиди	Інші
Ставропольщина	91,9	1,3	0,6	4,4	0,1	1,0	0,1	0,6
Терщина	33,5	0,4	1,3	10,4	51,3	1,0	0,7	1,2

Г) Поділ за вірою (в % %)

	Право- славних	Маго- метан	Като- ліків	Люте- ран	Іуде- їв	Інших христ.	Інших не християн
Ставропольщина	92,49	4,39	0,24	0,95	0,15	0,61	1,17
Терщина	43,38	52,18	0,60	1,01	0,76	1,59	0,48

Д) Поділ за віком (в % %):

	Від 0—9 р.	10—19	20—39	40—59	60 і ст.
Ставропольщина	30,7	21,3	28,7	14,8	5,5
Терщина	30,2	20,6	29,2	14,3	5,7

Д) Верстви населення. На 1.000 мешканців приходилося:

	Козаків	Селян	Інших
Ставропольщина..	50	883	48
Терщина	179	609	103

3. Заняття населення. За даними на 1 січня 1914 року населення заняттями своїми розподілялося так: на кожні 1.000 душ населення припадало душ (по групах професій):

	Ставро- польщина	Терщина
Урядовці, служба в громадськ. установах, вільні професії	8	11
Військові сили	2	17
Служба Божа	4	5
Служба приватна, наймити.....	27	36
Власні засоби	10	16
Сільське господарство	857	812
Обробляюча промисловість, гірничий промисел, ремісництво	58	53
Шляхи	7	19
Торговля	22	5
Інші заняття	5	6

4. Народня освіта. Рівень загальної грамотності населення характеризується слідуючими цифрами (за даними 1914 року). На 1.000 душ населення припадало грамотних:

	Чоловіків	Жінок	Обох полів
Ставропольщина	222	62	144
Терщина	189	60	127

Коли брати на увагу тільки козаче населення (на Терщині), то % грамотних значно підвищується. На Терщині на 1.000 душ козачого населення приходилося грамотних: чоловіків 529, жінок 232.

В 1913 р. *школярів* взагалі і *школярів*, що вчились в початкових школах, приходилося на 1.000 душ загального числа населення:

	В початкових школах			Всього школярів		
	Хлопці	Дівчата	Об. полів	Хлопці	Дівчата	Об. пол.
Ставропольщина	46,3	19,8	33,1	48,0	22,1	35,1
Терщина	—	—	—	52,6	31,2	42,3

Число *шкіл* загально-просвітніх означалося в 1913 р. такими цифрами:

	Середніх загально-просвітніх		Середніх та початкових спеціальних		Початкових загально-просвітніх		Р а з о м:	
	Шкіл	Учнів	Шкіл	Учнів	Шкіл	Учнів	Шкіл	Учнів
Ставропольщина	3	1.029	10	1.580	887	43.468	920	46.072
Терщина	17	—	11	—	528	—	570	52.795

Сільське господарство.

I. Рільництво.

1. Землеволодіння (на Терщині). З загальної земельної площею Терщини (6.630.805 дес.) козачій верстві населення належало — 1.964.409 д., решта, пробувала в руках інших верств та установ.

З показаної міри землі рахувалося (в % %): годяшої до рільництва — 71,5 (4.741.026 дес.), негодяшої — 16,9 (1.122.606 дес.) і лісу — 11,6 (769.173 дес.). Військова земля (1.964.409 дес.) так розподілялася за трьома основними групами земельного наділення: станичні наділи — 1.738.310 дес., офіцерські наділи — 117.869 дес., військовий запас — 108.203 десятини.

Станичні землі поділялись: а) годяшої — 1.414.711 (на 1 д. м. п. — 12,3 д.), б) негодяшої — 223.143 (на 1 д. — 1,90), лісу — 100.456 дес. (на 1 д. — 0,9 дес.), разом — 1.738.310, або на 1 д. м. п. — 15,1 дес.

Посівна площа хліба	Ставропольщина	Терщина	Разом
Озиме жито	9,6	47,2	56,8
Ярове жито	1,4	2,6	4,0
Озима пшениця	1.035,2	256,7	1.291,9
Ярова пшениця	541,9	16,7	558,6
Ячмінь	576,2	150,0	726,2
Полба	—	0,2	0,2
Гречка	—	1,9	1,9
Прoso	139,0	183,8	322,8
Кукуруза	6,5	214,5	221,5
Горох	—	0,4	0,4
Сочавиця та боби	—	0,7	0,7
Овес	139,0	75,8	209,8
Картопля	3,7	21,0	24,7
Ляинне насіння	16,3	16,6	32,9
Конопля	0,5	1,6	2,1
Всього ..	2.464,3	989,7	3.454,0

2. Посівна площа хліба. Посівна площа хліба на Ставропольщині й Терщині показується так (за даними за 1911—15 рр., в тисячах дес.). Пересічно що-року засівалося 3.454 д. (див. ст. 97).

За даними сільсько-господарського перепису в 1916 р. на Ставропольщині було 178.213 господарств, що обробляли того року 2.091.701 десятин, цеб-то, пересічно — 11,7 дес. на господарство.

Той самий перепис сконстатував таке відношення на Ставропольщині між розмірами площи, занятої головними культурами (в % %):

Озиме жито	0,2	Кукуруза	0,6
Озима пшениця	37,4	Ячмінь	26,4
Ярова пшениця	21,4	Овес	3,9

3. Урожай хліба. Збір врожаю за показане вище 5-тиліття визначався пересічно в таких цифрах (в пудах):

	Старопольщина	Терщина	Разом	Урожай з дес.	
				Ставр.	Терщина
Жито озиме	365.800	2.045.500	2.411.300	52	52
Жито ярове	55.600	130.500	186.100	—	—
Пшениця озима	45.720.200	13.884.600	59.604.800	61	57
Пшениця ярова	21.627.900	841.700	22.469.600	53	52
Ячмінь	31.649.700	8.627.600	40.277.300	62	62
Полба	300	7.400	7.700	—	—
Гречка	2.800	102.400	105.200	—	—
Просо	5.930.100	10.189.300	16.129.400	—	—
Кукуруза	547.100	17.279.500	17.826.600	74	78
Горох	3.200	18.500	21.700	—	—
Сочавиця, боби ..	1.000	27.400	28.400	—	—
Овес	6.834.800	4.562.100	11.396.900	61	59
Картопля	1.034.500	8.183.800	9.918.300	—	—
Льон (насіння) ..	373.700	420.300	794.000	24	27
Конопля	13.500	45.200	58.700	—	—
Разом ..	114.160.800	66.366.100	180.526.900	—	—

4. Сінокоси. Площа під сінокосом, оскільки вона реєструвалася, та врожай сіна означаються такими цифрами. Пересічно за рік за 5-тиліття 1911—15 років:

	Перебувало під сіноко-сом дес.	На 1 дес. посіву припадало сінокосу (десятин)	Збиралося сіна (пудів)
Ставропольщина	261.800	0,16	19.124.200
Терщина	431.500	0,43	53.910.200

5. Олійні та технічні рослини.

А) Конопля. За даними 1911—15 рр. пересічно на рік:

	Засівалось десятин	Збиралося волокна (пудів)	Збір в дес. (пудів)
Ставропольщина	464	14,0	31,5
Терщина	1.644	40,6	23,3

Б) Соняшник. За даними, що торкаються Ставропольщини, 1914—15 рр. соняшнику було:

Засіяно (дес.) 1914 р.	Зібрано (пуд.) 1914 р.	Збір в дес. (пуд.) 1914 р.
1915 р.	1915 р.	1915 р.
6.741	8.162	402.800
		459.200
		60
		56

6. Тютюнництво. Тютюнництво, як на Ставропольщині, так і на Терщині повелося дуже нешироко. Пересічно за 5-тиліття 1911—15 рр.

	Було план- тацій	Розміром (пересіч.) десятин	Засіва- лося (дес.)	Всього збиралося (пудів)	Збір в 1 дес. (пудів)
Ставропольщина	15 *)	0,017	0,25	20	80
Терщина	83	0,047	3,97	395	91

II. Виноградарство. За даними 1914 року виноградарство характеризується такими цифрами:

	Площа під виноградниками (десятин)	Зібрано винограду (пудів)	Приготовлено вина (відер)
Терщина	10.849.500	1.942.600	1.516.500
Ставропольщина	5.547.200	232.200	419.400

III. Скотарство. В 1914 році (дані Ветеринарного Управління) Ставропольщина та Терщина мали худоби:

	Коней	Великої рогат. худоби	Овець	Кіз	Свиней
Ставропольщина	476.843	781.929	1.940.841	34.381	230.317
Терщина	310.290	945.789	1.970.798	250.772	117.974

На основі даних сільсько-господарського перепису 1916 року Ставропольщина в цьому році мала:

а) Коней:

робочого віку	354.414
молодняка	114.112
Разом	468.526

б) Дробної худоби:

овець	2.290.896
кіз	33.243
свиней	303.520
Разом ..	2.627.659

*) За даними 1915 року.

б) Велик. рогатої худобі:	г) Іншої худоби:
волів	148.902 3.462
коров	274.626
иншої худоби....	413.442
Разом	809.970
	Всього худоби.. 3.919.617

Коли брати в основу для підрахунку дані за 1914 рік, то забезпеченість населення худобою буде означатися такими цифрами — приходилося:

	На 100 душ населення обох полів			На 100 десятин посіву		
	Коней	Вел. рог. худоби	Дрібної худоби	Коней	Вел. рог. худоби	Дрібної худоби
Ставропольщина	35,9	58,5	165,9	18,2	29,4	219,2
Терщина.....	24,6	75,0	185,6	28,2	88,6	290,6

За даними сільсько-господарського перепису 1916 р. забезпеченість населення Ставропольщини робочою худобою характеризується такимим цифрами:

На 1 господарство робочої худоби (голів)			На 100 дес. посіву робочої худоби (голів)		
Коней	Волів	Всього роб. худ.	Коней	Волів	Всього роб. худ.
2,0	0,4	2,4	16,9	3,6	20,7

Промисловість та торговля.

I. Загальні відомості.

Точних і повних даних про розміри обрібної промисловості та торговлі на Ставропольщині та Терщині немає. Дані, що подаються нижче, ґрунтуються:

1. що-до промисловости — на анкеті Мін. Торговлі та Промисловості, що переведена була в 1912 році,

2. що-до торговлі — на оголошенному Мін. Торговлі та Промисловості в 1908 р. загальному досліджуванню торговлі та промисловости.

Як одні, так і другі відомости неповні (бо анкета, що торкалася промислових підприємств, мала на увазі тільки підприємства, що підлягають доглядові фабричної інспекції, й таким чином більшість підприємств, хоча й дрібних, зосталася по-за обрахунком) і дуже старі.

Згідно з даними анкети 1912 року було промислових підприємств:

	Оброблення хар- чових та смако- вих матерій	Оброблення приватних продуктів	Механічне оброблення дерева	Оброблення мінеральних матерій
	Число підпр. робіт.	Число підпр. робіт.	Число підпр. робіт.	Число підпр. робіт.
Ставропольщина	51	598	—	—
Терщина	47	1.007	2	15

Хемічна продукція	Добування ру- ди, вишлавка та обробл. ме- талу, продук. машин та ви- робів з металу		Продук. папе- ру, картону та виробів в них, продук. полі- графична		Разом
	Число підпр. робіт.	Число підпр. робіт.	Число підпр. робіт.	Число підпр. робіт.	
Ставропольщ.	1	12	—	6	301
Терщина	3	253	7	940	58 911

Що-до розмірів промислових підприємств, то, на підставі даних фабричної інспекції за 1914 рік, вони характеризуються такими цифрами. Малося підприємств, в яких працювало:

До 10 роб.	11—50 роб.	51—100 робітн.	101—200 робітн.	201—500 робітн.	501—1000 робітн.
Підпр. Р.	Підпр. Р.	Підпр. Р.	Підпр. Р.	Підпр. Р.	Підпр. Р.
Ставр-щина	16	105	20	601	5 354
Терщина ..	1	9	54	1.441	13 974 9 1.095 2 712 1 574

Разом на Ставропольщині — 41 підприємство і 1.060 робітників та на Терщині — 80 підприємств і 4.808 робітників.

Торгових підприємств, по головних групах галузей торговлі, було:

	1 Ріль- ницькі рослин- ні про- дукти	2 Про- ductи скотар- ства	3 Лісові матері- али та деревні вироби	4 Міне- ральні продук. та мет. вироби	5 Ману- фактура та га- штант- рея	6 Пи- тейно- трактир. пром.	7 Мішана група	8 Всього по гр 7—8
Ставропольщина ..	593	217	143	190	594	839	1.382	3.958
Терщина.....	226	194	49	145	998	859	2.592	5.063

Розміри торгових оборотів цих підприємств означаються такими цифрами (в тисячах карбованців):

	1	2	3	4	5	6	7	Всього
Ставр-на	8.934	1.777	646	1.750	6.962	4.695	3.664	28.428
Терщина	2.212	2.124	802	3.773	8.276	3.861	6.002	27.050

Цеб-то, на 1 підприємство припадало пересічно обороту (в тисячах карбованців):

	1	2	3	4	5	Пересічно по всіх групах
Ставропольщина	15,1	8,2	4,5	9,2	11,7	7,2
Терщина	2,8	10,9	16,4	26,0	8,3	5,3

а на 1 мешканця (в карбованцях і копійках): на Ставропольщині — 31 карб. 82 коп., на Терщині — 28 карб. 41 коп.

ІІ. Сільсько-господарська промисловість.

1. Мукомольна промисловість. За даними 1908 року стан мукомольної промисловості показується так: було —

Товарових млинів	Місцев. млинів	Перероблено зерна (пудів)						
			Категорії:	На товаров.	На війск.			
I.	II.	III.	IV.	V.	VI-VIII	Останніх	I-V категор.	останніх
Ставропольщина	—	—	1	465	85	1.107	14.690.000	27.890.000
Терщина	—	—	10	22	12	87	8.200.000 10.244.000

На млинах, що обчислені були, малося:

	Парових, газових, генераторних, нафтових двигунів	Вальцових	Робітників
Ставропольщина	143	146
Терщина	14	22

2. Гуральництво. Розміри гуральництва за 1913—14 рр. характеризуються такими цифрами:

	Число заводів	Міра перероблених хлібних продуктів (пудів)	Міра виробленого 40% спирту (відер)	Спожито 40° спирту (відер)	
				Всього	На 1 душу населення
Ставропольщина	2	349.872	473.701	456.191 0,34
Терщина	4	393.705	440.245	272.112 0,22

2. Броварство. В період 1915 року було:

	Заводів-броварів		Виварено пива за 1911—14 рр.	Пересічно (відер) в 1915 році
	Всього	З них функціон. в 1915 р.		
Ставропольщина	12	5	511.615 11.540
Терщина	13	6	531.514 5.120

4. Виноградо-горільчана продукція. Продукти садівництва та виноградарства частинно перероблялися на вино, коньяк та фруктові води. За даними 1912—14 рр. продукція фруктово-виноградного спирту та коньяку пробувала в такому стані:

Було заводів	Вироблено фрукт.-виноградн. і коньякового спирту (відер)	
	1912 р.	1914 р.
Ставропольщина	50 22 604 329
Терщина	1 1 115.704 19.938

5. Олійна промисловість. За даними 1912 р. на Терщині в цьому році було два олійних заводи, де працювало 45 робітників (відомостей що-до Ставропольщини немає). Продукція олійних заводів означалася за тими-ж даними такими цифрами: вироблено пудів —

	Соняшної олії	Макухи	Ляниного масла
Ставропольщина	21.440	43.100	5.360
Терщина	15.597	124.712	14.164

6. Тютюнова промисловість. За даними Мін. Торг. та Пром. 1912 року на Терщині було дві фабрики, де працювало 116 робітників. В цьому році виробили фабрики 5.035 пудів тютюну та приготовили 38.957.000 штук папірос.

За іншими даними (Управління Акцизними Зборами) перероблення тютюну та продукція тютюнових виробів на Терщині означається такими цифрами. Пересічно на рік за 1911—15 рр. поступало на фабрики листового тютюну 6.365 пуд. і продукувалося виробів з тютюну, що бандеролюються, 4.895 пудів. Обробляється тютюн місцевий, не махорочний.

7. Оброблення шкури. За даними за 1916 рік шкуряна промисловість находилася в такому стані:

	Було заводів	В тім числі, що виробляють		Число робітників
		Підошвен. товар	Юхтовий товар	
Ставропольщина	2	2	1	215
Терщина	2	2	—	35

Вироблено було шкури:

	Підошва	Полувал	Устілка	Конина	Всього
Ставропольщина	62.724	200	250	179	63.353
Терщина	16.000	—	—	—	16.000

III. Гірнича промисловість.

1. Нафта. Нафта добувається тільки на Терщині, в Грозненському районі. Промисел цей тут за останні перед війною роки характеризується такими цифрами.

	Б у л о д об у т о н а ф т и (п у д і в)			Площа нафтодобування (десятин)
	Фонтанної	Тартальної	В съ о г о	
1908	14.317.000	37.742.000	52.059.000	—
1909	6.036.000	50.997.000	57.033.000	—
1910	15.950.000	58.098.000	74.048.000	694,5
1911	3.708.000	71.481.000	75.189.000	704,5
1912	55.000	65.374.000	65.429.000	794,8
1913	5.016.000	68.643.000	73.659.000	924,8

З 1913 р. почав разроблятися новий окремий нафтовий район (на землях Белікова) площею в 1.308 дес., на якому добуто було нафти 966.000 пудів.

2. Руда. Добуваються руди тільки на Терщині в Садонському містородженні (Т-ва «Алагір»). Ці руди містять в собі біля 18% цинку, 5% свинцю та срібла до 110 грамів на 1 тону руди. Давали вони за останні роки металу в пудах:

Роки	Цинку	Свинцю	Срібла
1909	101.700	48.056	155
1910	134.700	64.691	153
1911	139.400	68.175	128
1912	180.200	95.430	268
1913	179.940	83.711	?

За даними 1912 року Терщина давала $\frac{4}{5}$ всієї продукції свинцю в Європейській Росії, $\frac{1}{5}$ цинку і все срібло.

IV. Металообробляюча промисловість.

Число підприємств, що обробляли метали, продукували ріжні машини та металеві вироби, а також розміри цих підприємств видно з слідчої таблиці, складеної на підставі даних за 1912 рік. (Відомості ці торкаються тільки Терщини).

Чавунно-ливарна продукція	Машинобудівельна та механічна	Інші	Разом		
Заводів	Робітн.	Заводів	Робітн.	Заводів	Робітн.
2	118	3	190	2	632
				7	940

Розміри машинобудівництва за цей рік показуються в таких цифрах: було вироблено машин для —

Ставропольщина	Олійних заводів		Милярства		Цегельних та кирпичн. зав.		Разом	
	Пудів	Штук	Пудів	Штук	Пудів	Штук	Пуд.	Шт.
Терщина	—	—	—	—	1.125	—	1.125	—
	—	4	—	1	—	3	—	8

Обслідуванням 1912 року (Мін. Торг. та Пром.) обчислені такі розміри продукції ріжних сільсько-господарських машин. Вироблено:

Терщина	Запасні часті до сіл.-гос. машин						Разом	
	Знаряддя для оранки	Сіялки	Жатки	Віялки та сортировки	П. Ш.	Пуд. Шт.	Пудів	Штук
Пуд.	Штук	Пуд.	Штук	Пуд.	Штук	Пуд.	Штук	
—	—	—	—	—	—	—	—	100
8.374	6.260	3.375	—	12.000	—	—	805	—
							24.554	6.260

V. Перевозки товарів залізницями.

До певної міри для ознайомлення зі станом промисловості та торігу може послужити статистика зал.-дорожніх перевозок. В ниж-

ченаведеній таблиці подаються відомості про розміри грузів (в тисячах або на штуки), що відправили були станції залізниць або прийняли на теренах Ставропольщини та Терщини, переважно за 1914 рік. Переширення відправленого груза над прийнятим (цеб-то, в результаті, — експорту над імпортом) означено знаком +, а навпаки — знаком —.

	Ставропольщина			Терщина			За який рік
	Відправлено	Прийнято	Ріжниця	Відправлено	Прийнято	Ріжниця	
Хліба зерном	7.420	391	+ 7.029	11.270	3.236	+ 8.034	1915
Мучні продукти ..	1.799	75	+ 1.724	8.127	1.575	+ 6.552	„
Олійне насіння ..	390	34	+ 356	1.225	172	+ 1.053	„
Хлібні грузи	20.611	616	—	27.203	5.184	—	1908—11 пересічно
Рослинні масла ..	20	53	— 33	31	124	— 93	1914
Землян. вугіль ..	—	1.796	— 1.796	—	4.877	— 4.877	„
Нафта	—	679	— 679	42.925	2.735	+ 40.190	„
Вугіль дерев'ян....	—	98	— 98	266	92	+ 174	„
Цемент	—	904	— 904	14	1.481	— 1.467	„
Сіль	—	254	— 254	—	840	— 840	„
Залізо	35	407	— 372	258	3.052	— 2.794	1909—13 пересічно
В тому числі:							
Чавун	33	—	+ 33	173	139	+ 34	„
Залізо	—	388	— 388	76	2.897	— 2.821	„
Бляха	9	16	— 7	2	19	— 17	„
Залізні вироби*)...	25,2	150,4	— 125,2	222,1	2.037,9	— 1.815,8	1914
Машини (без сіл.- госп.)	42,0	122,5	— 80,5	71,0	350,1	— 279,1	1914
Сільсько-господ. маш. та знаряддя	50,3	335,4	— 285,1	58,0	322,4	— 264,4	„
Великої рогатої худоби, шт.....	11.315	—	+ 11.315	5.183	346	+ 5.457	1914
Коні, штук	369	1.619	— 1.250	1.895	6.271	— 4.376	„
Свині, штук	3.115	—	+ 3.115	—	583	— 583	„
Барани та вівці ..	6.325	1.781	+ 4.544	54.651	6.578	+ 48.073	„
Шкура	24	—	+ 24	126	31	+ 95	„
Вовна	560	21	+ 539	345	3	+ 342	„
Риба	6,5	171,2	— 164,7	99,5	240,0	— 140,5	„
Цукор	—	318	— 318	29	751	— 722	„
Мануфактура	—	117,7	— 117,7	5,8	254,6	— 248,8	„

*) Посуд чавунний та залізний, дріт, дерев'яний крам, труби, арки, відра, бовти, бандажі, цвяхи й т. п.

VI. Кооперація.

Найбільш розвиненими на Ставропольщині та Терщині являються дві галузі кооперації — кредитова та споживча.

1. Кредитова кооперація. На 1 січня 1916 року існувало:

	Кредитові тов-ва		Позичково-ощадні т-ва	
	Число т-в	Число членів	Число т-в	Число членів
Ставропольщина ..	61	45.681	12	4.094
Терщина	128	79.904	6	4.825

Т-ва ці утворили три союзи: один на Ставропольщині (м. Ставрополь), і два на Терщині (мм. Владикавказ та П'ятигорське). В 1917 р. в склад цих союзів входило тов-в: до Ставропольського — 65 т-в, до П'ятигорського — 62 й до Терського (Владикавказьке) — 137.

Обороти союзів були (по балансу на 1. XI. 1917 р. в карб.):

А к т и в:	П'ятигор- ський	Ставрополь- ський	Терський
Каса	5.219	43.669	8.842
Суми в кредитових установах..	151.851	639.706	388.485
%% папери Союза.....	128.250	48.450	217.000
Пасві внески.....	300	—	35.200
Позички членам	—	788.530	5.357.319
Куплений товар	875.725	696.982	156.477
Всякі активи.....	1.915.724	6.147.335	2.478.521
Майно	247.902	165.647	20.299
Біжучі видатки.....	38.894	67.300	223.980
Баланс	3.363.865	8.597.619	8.886.123

П а с и в:

Основний капітал.....	54.125	180.743	120.585
Капіт. спеціального призначення	6.894	13.828	18.220
Вклади	439.586	1.300.456	1.930.903
Біжучі рахунки	1.925.416	962.026	3.078.526
Усякі пасиви.....	811.215	6.068.465	582.126
%% та прибутки	77.271	72.101	476.867
Суми, внесені на покупку товарів	—	—	2.678.896
Баланс	3.363.865	8.597.619	8.886.123

2. Споживчі т-ва. Споживчі т-ва утворили П'ятигорський союз (на Терщині) та Ставропольський. За даними на 1. XI. 1917 р. перший мав на балансі — 931.962 карб., а другий — 1.518.855 карбованців.

VII. Фінанси.

1. Державні прибутки та видатки. За даними 1913 р. державні прибутки та видатки по Ставропольщині та Терщині означалися такими цифрами (в золотих карбованцях):

Прибутки:

	Карбованців	В %%
Безпосередні податки	3.055.370	13,9
Посередні „	1.011.990	4,6
Мито	1.790.120	8,2
Регалії	15.167.056	69,2
Зворот видатків держ. казначейства ..	775.437	3,5
Відчуження державного майна	976	
Викупна плата	18.720	0,6
Прибутки ріжного рода	158.759	
Разом звичайн. прибутків	21.978.428	
Надзвичайні ресурси	255	
Всього прибутків	21.978.683	100

Видатки:

Карбованців

Найсвятіший Синод	389.550
Мін. Внутрішніх справ	1.955.486
Мін. Фінансів	5.590.697
Мін. Юстиції	1.234.559
Мін. Двора	857
Мін. Народної Освіти	1.552.444
Мін. Шляхів	237.776
Мін. Торг. та Промисловости ..	138.443
Державне Управління Землеустр. .	1.070.109
Державне Управління Конезавод-ва	21.308
Мін. Військових Справ	7.588.335
Морське Мін-во	99
Державний Контроль	110.548
Система Державного Кредиту	6.008
Разом	19.896.219
Надзвичайні видатки	586.512
Всього видатків	20.482.731

Коли об'єднаємо всі відомственні видатки в групи за характером призначення їх, будемо мати порівняння (в тисячах карб.):

	Карбованців	В %%
Зовнішня охорона	7.588,4	38,0
Внутрішнє управління	1.956,3	9,8
Духовна культура	3.176,5	16,0
Матеріальна культура	1.467,6	7,4
Фінансове управління.....	5.707,2	28,8

2. Порівняння державних прибутків та видатків. Порівнюючи загальні суми державних прибутків та видатків, маємо такі цифри (в тис.):

	Карбованців	На 1 душу населення	
		карб.	коп.
Звичайних прибутків	21.978,4	8	50
Звичайних видатків	19.896,2	7	70
Перевищення звичайних прибутків над звичайн. видатками.....	+ 2.082,2	—	+80
Надзвичайних та звичайних прибутків	21.978,6	—	
Надзвичайних та звичайних видатків ..	20.482,7	—	
Перевищення	+ 1.495,9	—	

Таким чином, навіть за таких способів господарювання, що властиві були бувшій Росії, Ставропольщина та Терщина не тільки оплачували себе, але й значну суму (по 80 коп. з душі) без повороту видавали до російського скарбу.

3. Деякі складові частини державних прибутків.

A) Окладні збори. Податків цього роду в 1913 році поступило до російського скарбу (карбованців):

	Ставроп-на	Терщина
Оподаткування нерухомостей в містах та містечках	58.900	221.000
Державне мешкальне оподаткування	13.300	41.700
Поземельні податки:		
а) на сільські (сословні) стани	52.100	8.500
б) на землі приватного володіння.....	11.500	104.400
в) на землі міст та посадів.....	1.000	9.800
Податки з прибутків від грошових капіталів..		25.128
Державне промислове оподаткування		1.997.299

Б) Посереднє оподаткування. За даними Державного Контроля посередні податки дали в 1913 році такі цифри прибутків (в карбованцях) на Ставропольщині та Терщині (разом):

Оподаткування напитків (загальна сума 436.225 карб.)				Оподаткування тютюну (загальна сума 262.385 карб.)		
Від спирту та вина	Від виноград. горілок	Від пива та меду	Патентового збору	Акциз	Патентов. та доп. збору	Оподаткув. папірос та гільз
715	66.118	286.103	76.229	168.701	80.985	12.699

4. Земські фінанси. За даними Казенної Палати земські (місцеві) фінанси знаходилися в 1913 р. в такому стані:

А) Земські прибутки. Прибуткові статті земського господарства складалися з такої суми (в карбованцях):

П од а т к и:	Ставроп-на	Терщина
З земель та лісів	497.532	9.493
З інших нерухомостей	39.655	—
З торгу та промисловості	62.276	80.509
Судового збору з цивільних справ в мір- вих судах	15.231	—
Бруковані вулиці та шляхи (шосе)	—	—
% % з капіталів у готівці	8.333	—
Допомога від скарбу	9.333	—
Допомога з міських та військов. сум	—	—
З капіталів в'язниць	—	—
Поворот позичок	360	—
Платня за лікування в земських лікарнях ..	—	—
Всякі прибутки	3.986	3.892
Разом.....	636.706	93.894

Відносне значіння поодиноких статей прибутку в загальних сумах земського прибуткового кошторису видно з слідуючого порівняння для головних прибуткових статей, в % % до загальної суми:

	З земель та лісів	З інших нерухом.	З торгу та промислу	Суд. вб. з ців справ в мир. суд.	Інші при- бутки	Разом
Ставропольщина	78,1	6,1	9,7	2,3	3,8	100
Терщина	10,1	—	86,0	—	3,9	100

Б) Земські видатки. Видаткові статті земського господарства в 1913 році дають слідуючі цифри (в карбованцях):

	Ставроп-на	В %%	Терщина	В %%
Народня освіта	103.606	14,7	—	—
Медична справа	355.518	50,8	18.054	23,3
Ветеринарна справа	46.736	6,5	2.658	2,5
Шляхи	44.185	6,3	51.060	66,2
Почта	10.885	1,4	4.561	5,8
Суспільне опікування	64.300	9,1	—	—
Військова повинність	8.180	1,1	649	0,8
Народне господарство	11.653	1,5	—	—
Горожанське управління	33.924	—	—	—
Суд. мирові установи	—	—	—	—
Окружне опікування	—	—	—	—
Впорядкування в'язниць	11.666	8,6	—	1,4
Зем. господарство, рахівництво, ревізія, справоздання	—	—	—	—
Позички	4.296	—	—	—
Інші видатки	3.167	—	—	—
Разом	698.116	100	77.238	100

В) Загальний баланс земського господарства, згідно з наведеними цифрами, покажеться так (в карбованцях):

	Прибутки	Видатки	Чистий прибут. — дефіцит +	На 1 душу населення (коп.)		
				Прибуток	Видаток	Чистий прибут. + дефіцит —
Ставропольщина	636.706	698.116	—61.410	49	53	— 4
Терщина	93.894	77.238	+16.656	7	6	+ 1

Г) Військові капітали та прибутки. На Терщині, козачій країні, крім так званих земських прибутків, маються ще й капітали та прибутки військові. За відомостями 1912 року малося капіталів (в карбованцях):

Приналежних всьому Війську	14.230.822
Спеціальних та допомігових військових ..	222.348
Станичних	1.212.362

Прибутки й видатки по Терському Козачому Війську в 1913 р. показуються в таких цифрах (в карбованцях):

Прибутки:

Загальна сума..... 4.194.175 %%

В тому числі:

а) Нафтovі прибутки.....	2.708.708	64,6
б) %% на капітали.....	582.328	13,9
в) Допомога від скарбу	331.596	7,9
г) Аренда військової землі.....	109.161	2,6
г) Прибуток від лісів	53.538	1,3

Видатки:

Загальна сума..... 2.614.678 %%

В тому числі:

а) На учебні та лагерні збори	191.330	7,3
б) На удержання Областного та Військового Управління	177.013	6,7
в) На народню освіту	386.495	14,8
г) На медичну справу	155.327	5,9

На 1 душу військового (козачого) населення це давало: прибутків — 33 карб. 92 коп. і видатків — 21 карб. 13 коп.

Громадські станичні прибутки й видатки в 1913 році означалися цифрами: прибутки — 3.598.350 карб. і видатки — 3.310.123 карбованців.

VIII. Банки.

1. Російський Державний Банк. За даними 1914 року на території Ставропольщини та Терщини функціонувало 3 відділи Російського Державного Банку: Ставропольський, Владикавказький та П'ятигорський. Обороти їх за цей рік визначалися такими балансовими даними (в тисячах карбованців):

Актив:	Владикавказ.	П'ятигорськ.	Ставропольськ.	Пасив:	Владикавказ.	П'ятигорськ.	Ставропольськ.
Каса	400	255	65	Вклади на біжуч.			
Дисконто	689	877	624	рахунок	1.194	359	631
Позички під %% папери	116	101	450	Рахунок з Банком	286	1.871	2.094
Позички під това- ри..... %% папери Банка	1.589	1.048	4.342	Рахунок з Казна- чейством.....	1.702	464	2.840
	<u>414</u>	<u>223</u>	<u>222</u>	Інші пасиви.....	106	80	138
Баланс	3.288	2.774	5.703	Баланс ..	3.288	2.774	5.703

2. Державні ощадні каси. Сума вкладів у державні ощадні каси та зміни її визначаються такими цифрами. Було:

	Число книжок			Загальна сума вкладів в тисяч. карб.			Приходилося на 1 книжку вкладів в карбованцях		
	1914	1916	Збільшення в %%	1914	1916	Збільшення в %%	1914	1916	Збільшення в %%
Ставроп-на	18.403	22.587	22	4.229	7.324	73	229,7	324,2	41
Терщина.....	56.852	68.577	21	9.912	17.933	80	176,1	261,4	18

3. Міські банки. На теренах Ставропольщини та Терщини в 1912 р. функціонувало 4 міських банки (2 на Ставропольщині та 2 на Терщині) Об'єднаний баланс цих банків на 1 січня 1913 року означався слідуючими цифрами (в тисячах карбованців):

Актив:

	Ставроп-на	Терщина
Каса та біжучі рахунки	309,7	263,6
Борги клієнтів	1.946,6	1.543,6
Кореспонденти.....	—	—
Інші статті активу	3,3	9,7
Баланс	2.277,6	1.816,9

Пасив:

	409,6	240,1
Основний капітал	409,6	240,1
Капітали запасн. та спеціяльн.....	127,4	78,8
Вклади	1.537,0	1.196,1
Кореспонденти.....	1,0	—
Позички	76,6	229,5
Інші статті пасиву	126,0	72,4
Баланс	2.277,6	1.816,9

Пересічно на 1 міський банк приходилося (карб. в тисячах)

	Боргів клієнтів	Вкладів	Основного капіталу	Баланса
Ставропольщина	982,3	768,5	204,8	1.138,8
Терщина	771,8	598,1	120,1	908,5

4. Т-ва Взаємного Кредиту. На 1 січня 1915 року числилося 27 тов-в взаємного кредиту, в тому числі:

	Число тов-в	Число членів	На 1 т-во членів
Ставропольщина ..	14	4.287	306
Терщина	13	7.592	584

Обороти цих установ характеризуються такими балансовими даними на 1 січня 1915 року (в тисячах карбованців):

Актив:	Ставро- польщ.	Терщина
Каса, біжучі рахунки, цінні папери.....	455,4	707,4
Ріжні видачі	3.857,1	7.527,2
Кореспонденти.....	197,1	295,5
Інші активи	288,6	1.047,2
Баланс	4.798,2	9.577,3
Пасив:		
Основний капітал	1.109,6	1.675,3
Капітал запасн. та спеціальний	106,5	265,6
Вклади	2.277,5	5.595,2
Новички	728,4	1.092,4
Кореспонденти.....	263,5	110,7
Інші пасиви	312,7	713,5
Баланс	4.798,2	9.577,3

Таким чином, на 1 установу та 1 члена приходилося (в карбован.):

	На 1 установу			На 1 члена		
	Видач	Вкладів	Баланса	Видач	Вкладів	Баланса
На Ставропольщ.	257.507	162.679	342.729	901	532	2.237
На Терщині	579,015	430.400	736.715	991	737	1.262

О Г Л А В.

З а г а л ь н і в і д о м о с т и.

1. Територія. — 2. Кордони. — 3. Устрій поверхні. — 4. Ріки. — 5. Лимани. — Плавні. — 6. Підсоння. — 7. Ростинний світ. — 8. Звіринний світ. — 9. Річне пароплавство. — 10. Залізниці та шляхи. — 11. Порти та пристані Кубані. — 12. Населення. — 13. Заняття населення. — 14. Народня освіта. 15. Державний лад.	5
---	---

Сільське господарство.

I. Рільництво Земельна площа. — Землеволодіння. — Носівна площа. — Посівна площа зернового хліба. — Урожай зернового хліба. — Баланс зовнішньої торговлі хлібом. — Солома та полова. — Сінокоси. — Олійні та технічні рослини. (1. Соняшник. 2. Рай-де-рево. 3. Свиріпа. 4. Льон. Конопля. 5. Гірчиця. 6. Бавовник). — Рільництво на Південному Побережжі. — Тютюнництво. — Цукровий буряк.	20
II. Садівництво. — Загальні відомости. — Черкеські сади.....	29
III. Городництво та баштанництво. — Загальні відомости. — Картопля. — Городництво та квітникарство на Півд. Побережжі	31
IV. Виноградарство	32
V. Експорт та імпорт овочів та городини	32
VI. Скотарство	32
VII. Шахівництво	35
VIII. Бджільництво	36

Промисловість і торговля.

I. Промисловість.	37
II. Торговля	40
III. Кооперація	40

Сільсько-господарська промисловість.

I. Перероблення зернового хліба. — 1. Мукомольна промисловість. — 2. Продукція макарон. — 3. Гуральництво та броварство	45
II. Тютюнова промисловість. — Тютюнові фабрики та склади	46
III. Перероблення соняшного насіння та стебла. — 1. Олійна промисловість. — 2. Макуха. — 3. Перероблення соняшної олії (Саламас. Бутирин. Оліва). — 4. Миловарство. — 5. Поташ.....	47
IV. Оброблення та перероблення продуктів скотарства. — 1. М'ясні продукти. — 2. Вовна овечя. — 3. Шкуряна продукція. — 4. Деякі продукти скотарства та післявания (звіроловства)	50
V. Перероблення продуктів садівництва, городництва та виноградарства	52
VI. Цукроварна промисловість	53

Рибальство та рибна промисловість.	
Лісова промисловість та лісові матеріали.	
Гірська промисловість.	
I. Підземні скарби Кубані — 1. Нафта. — 2. Земляний вугіль. — 3. Залізні руди. — 4. Мідний колчедан. — 5. Срібло-свинцові руди. — 6. Марганець. — 7. Мишаковий колчедан. — 8. Сірковий колчедан. — 9. Графіт. — 10. Природня мумія. — 11. Залізний купорос. — 12. Гіпс. — 13. Мармур. — 14. Гірський криштал та аметист. — 15. Барит. — 16. Селітра. — 17. Азбест. — 18. Кіноварь. — 19. Малахіт. — 20. Глина. — 21. Огнетрива глина — 22. Важкий шпат. — 23. Охра. — 24. Бура. 25. Вапняки та магнезія. — 26. Гірка сіль. — 27. Главберрова сіль та сода. — 28. Мінеральні води, лікові грязі. — 29. Світючий газ. — 30. Підземні скарби Південного Нобережжя..	57
II. Добування твердого мінерального палива.....	62
III. Нафта. — Загальні відомості. — 1. Нафта-сирець. — 2. Керосин. — 3. Бензин. — 4. Мазут. — 5. Наftові масла (смазочні). — 6. Річна по-треба Кубані на нафту та продукти її перероблення.	62
IV. Продукція мінеральних матерій (будівельних). — 1. Камінь, це-гла, черепиця й т. п. — 2. Цемент	65
V. Сіль	66
Метали та металеві вироби.	
I. Металообробна промисловість	67
II. Імпорт металу та металевих виробів	68
III. Сільсько-господарські машини та знаряддя	69
IV. Норми споживання металу та металевих виробів	70
V. Деякі відомості про перевозки куб. залізницями металів та ме-талевих виробів. 1. Залізо. — 2. Залізні вироби, машини, хлібо-робські машини	70
Мануфактурна промисловість.	
1. Одежда та білизна. — 2. Мішки. — 3. Шпагат, мотузки, канати....	71
Продукція дечого з бакалії.	
1. Продукція сірників. — 2. Продукція свічок. — 3. Чай.....	72
Деякі інші галузі промисловості.	
1. Скло та скляні вироби. — 2. Главберрова сіль. — 3. Напірова про-дукція	74
Фінанси.	
1. Державні прибутки та видатки. — 2. Зрівняння державних при-бутків та видатків. — 3. Деякі складові частини держ. прибутків на Кубані. — 4. Земські фінанси. А. Земські прибутки. Б. Земські видатки. В. Загальний баланс земського господарства. Г. Військові капітали	75

Банки.

1. Російський Державний Банк. — 2. Державні ощадні каси. — 3. Міські банки. — 4. Т-ва вважного кредиту. — 5. Приватні ко- мерційні акціонерні банки.....	80
--	----

Чергові акти економичної політики країни.

Загальні спостереження. — 1. Нова організація оборони країни. — 2. Організація місцевого самоврядування. — 3. Надання іного- родньому населенню обов'язків громадянства. — 4. Шіднесення рівня сільського господарства. Організація збуту продуктів його. — 5. Постачання сільсько-господарського інвентаря та ввозне мито. — 6. Впорядження шляхів — 7. Технічна освіта	94
---	----

Додаток

Найближчі сусіди Кубані на Кавказі — Ставropol'ь-
шина та Терпіна.

КАРТА
КУБАНЩИНИ

1: 2.000.000

Український Інститут Громадознавства.

Підготовляється до друку:

I. СУСПІЛЬСТВО.

Часопис громадознавства під редакцією

М. Ю. ШАПОВАЛА.

II. СЕРІЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА:

1. Україна (збірник).
2. Західні Землі.
3. І. Івасюк: Кубань (вийшла з друку накладом УГВФонду).
4. Буковина.
5. Бесарабія.

Видання Інст. Громадознавства будуть виходити заходами Укр. Громадського Видавничого Фонду.

Бюро Інституту Громадознавства міститься:

Praha III., Šeríkova ul. 4.